

T.C

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**FAHREDDİN er-RÂZÎ'NİN TEFSİR-İ KEBİR'İNDE
CENNET TASVİRLERİ**

DERYA BANKUR

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mevlüt ERTEN

KIRIKKALE-2023

Derya BANKUR tarafından hazırlanan “FAHREDDİN er-RÂZÎ’NİN TEFSİR-İ KEBİR’İNDE CENNET TASVİRLERİ” adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Mevlüt ERTEN

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi İmza:

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Başkan: İmza:

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye: İmza:

Tez Savunma Tarihi: 19/06/2023

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Unvanı Adı SOYADI

Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,
- bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza

Derya BANKUR

Tarih

ÖZET

FAHREDDİN er- RÂZÎ'NİN TEFSİR-İ KEBİR'İNDE CENNET TASVİRLERİ

Kırıkkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Mevlüt ERTEN

Haziran 2023, 82 sayfa

Bu çalışmada, Fahreddin er-Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr adlı eserinde bazı cennet tasvirleriyle ilgili yorumları içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Çalışma iki bölümden ibaret olup, birinci bölümde Râzî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti, fikrî mücadelesi ve Tefsîr-i Kebîr adlı eserinin özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise cennet kavramının anlam alanı ile Râzî'nin, Tefsîr-i Kebîr adlı eserinde cennet âyetleriyle ilgili yorumları ele alınmıştır. Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde müminler için ebedî saâdet yeri olarak vaad edilen cennet nimetleri, salih amel ve takvâ derecesine göre farklılık arz etmektedir. Geçmişten günümüze merak konusu olan cennet tasvirleri birçok müfessir tarafından izah edilmeye çalışılmıştır. Yaşadığı yüzyılın büyük âlimlerinden biri kabul edilen Râzî de Kur'ân'ı, sahip olduğuengin bilgi birikimiyle yorumlamaya çalışmış, dirâyet tefsirini üst seviyeye çıkarmayı başarmıştır. Râzî, cennet âyetlerini tefsîr ederken genellikle dirâyet metodunu kullanmakla birlikte âyetlerle ilgili hadisleri ve rivâyetleri zikretmeyi ihmal etmemiştir. Cennetin mahiyeti konusunda bilgi veren âyetler gayb âlemiyle alakalı olduğu için bunlar hakkında kesin bir söz söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla Râzî de bunun farkında olarak aklının bir yere kadar işlediğini itiraf etmiş ve cennet tasvirlerini müteşâbihlik ilkesi ve nüzul dönemi verilerine göre yorumlamaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Fahreddin er-Râzî, Tefsîr-i Kebîr, Cennet, Tasvir

ABSTRACT

FAKHR al-DIN al-RÂZÎ's DESCRIPTIONS of PARADISE

TAFSIR al-KABIR

Kirikkale University

Social Sciences Institute

Department of Basic Islamic Sciences, Master Thesis

Advisor: Prof. Dr. Mevlüt ERTEN

June 2023, 82 pages

In this study, Fakhr al-Din al-Râzî's comments on some descriptions of paradise in his work named *Tafsîr-i Kebîr* were evaluated by content analysis method. The study consists of two parts, and in the first part, information is given about Râzî's life, his scientific personality, his intellectual struggle and the characteristics of his work called *Tafsîr-i Kabîr*. In the second part, the meaning of the concept of paradise and Râzî's interpretations of the verses of paradise in his work called *Tafsîr-i Kabîr* are discussed. The blessings of paradise, which is promised as a place of eternal bliss for believers in the Qur'an and hadiths, differ according to the degree of righteous deeds and taqwa. The descriptions of paradise, which have been the subject of curiosity from past to present, have been tried to be explained by many commentators. Râzî, who is accepted as one of the great scholars of his century, tried to interpret the Qur'an with his vast knowledge and succeeded in raising the interpretation of wisdom to the highest level. While tafsiring the verses of paradise, Râzî generally used the method of insight, but he did not neglect to mention the hadiths and narrations related to the verses. Since the verses that give information about the nature of paradise are related to the realm of the unseen, it is not possible to say anything definite about them. Therefore, Râzî, being aware of this, confessed that his mind worked to a certain extent and tried to interpret the descriptions of paradise according to the principle of mutashabihism and the data of the descent period.

Keywords: Tafsir, al-Râzî, Tafsir al-Kabir, Paradise, Description.

TEŞEKKÜR

İki yıl boyunca ciddi bir emekle hazırladığım bu çalışmanın hazırlanması aşamasında annesiyle geçireceği rahat ve eğlenceli zamanları sabırsızlıkla bekleyen biricik kızım Beyzanur'a sabrı ve desteğinden dolayı teşekkür ediyorum.

Bu çalışmanın son şeklini almasında yönlendirmeleriyle büyük katkı sağlayan, Doç Dr. Nurdane GÜLER "Kırıkkale Üniversitesi" ve Dr. İsa KANİK "Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi" hocalarıma teşekkürlerimi sunuyorum. Yüksek lisans eğitimi sürecinde verdiği derslerde, farklı fikirleri duymak isteyen, öğrencilerini sabırla dinleyen ve tez çalışmamda değerli katkılarıyla yön ve destek veren Prof. Dr. Mevlüt ERTEN "Kırıkkale Üniversitesi" hocama ayrıca teşekkürlerimi arz ederim.

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
TEŞEKKÜR.....	V
İÇİNDEKİLER DİZİNİ.....	VI
KISALTMALAR DİZİNİ.....	VIII
GİRİŞ.....	1
1.Çalışmanın Konusu ve Amacı	1
2.Çalışmanın Kapsamı	1
3.Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları	2
4. Cennetle İlgili Literatür Çalışmaları.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
FAHREDDİN er-RÂZÎ İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	4
1.Fahreddin Râzî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Bazı Fırkalarla Olan Münasebetleri.....	4
1.1. Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı.....	5
1.2. Fahreddin er-Râzî'nin İlmî Şahsiyeti.....	6
1.3. Fahreddin er-Râzî'nin Bazı Fırkalarla Olan Münasebetleri	7
1.3.1. Mu'tezile	7
1.3.2. Eş'ariyye	9
1.3.3. Bâtıniyye.....	11
1.3.4. Kerrâmîyye	12
1.4. Fahreddin er-Râzî'nin Eserleri	13
2. Fahreddin er-Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr Adlı Tefsiri	14
2.1. Tefsîr-i Kebîr'in Özellikleri	15
2.2. Tefsîr-i Kebîr'de Cennet Tasvirlerinin İzah Ediliş Metodu.....	16
İKİNCİ BÖLÜM	18
FAHREDDİN er-RÂZÎ'DE CENNET TASVİRLERİ	18
1. Kur'ân 'da Cennet Kavramının Anlam Alanı	18
1.1.Cennetin Sözlük ve Terim Anlamı.....	18
1.2. Kur'ân 'da Geçen Cennet Lafızları.....	19
1.3. Cennetin İsimleri	20
1.3.1. Firdevs Cenneti	21
1.3.2. Adn Cennetleri.....	22
1.3.3. Naîm Cennetleri.....	23

1.3.4. Cennetü'l- Huld.....	24
1.3.5. Cennetü'l Me'vâ.....	25
1.3.6. Dar'üs -Selam.....	26
1.3.7. İlliyyûn.....	27
1.3.8. İki Cennet Meselesi	28
2. Cennet Kavramının Dil /Müteşâbih İlişkisi	31
3. Cennet Tasvirleri ve Yerellik.....	32
4. Ahiret Hayatında İnsanların Durumu.....	34
4.1. Ashâb-ı Meymene (Ashâb-ı Yemîn)	37
4.2. Ashâb-ı Me'seme (Ashâb-ı Şimâl).....	38
4.3. Sâbikûn.....	39
5. Cennete Girmeyi Hak Edenlerin Özellikleri	41
6. Cennetin Özellikleri	43
6.1.Cennetin Ebedî Oluşu ve Yaratılmışlığı	44
6.2.Cennetin Yeri ve Genişliği	46
7. Cennet Nimetlerinin Tasvirleri	49
7.1. Tasvirin Sözlük ve İstilahî Anlamları.....	49
7.2. Cennet Tahtları ve Gölgeleklerinin Tasviri	51
7.3.Cennetteki Hizmetçi Gençlerin Tasviri.....	54
7.4. Cennet İçkileri ve Pınarlarının Tasviri.....	55
7.5. Cennette Meyve ve Et Tasviri.....	60
7.6. Cennet Hûrilerinin Tasviri	62
7.7. Cennet Giysileri ve Ziyet Eşyalarının Tasviri	64
7.8. Cennet Hayatında Esenlik ve Selamlaşma Tasviri	65
7.9. Cennette Rû'yetullah.....	67
SONUÇ	71
KAYNAKÇA.....	73
ÖZGEÇMİŞ	76

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: ibn (oğlu)
bk.	: bakınız
çev.	: çeviren
ed.	: editör
hz.	: hazreti
nşr	: neşreden
öl.	: ölüm
r.a	: radiyallahu anh
s.a.v	: sallallâhu aleyhi ve sellem
thk	: tahkik
ts.	: tarihsiz
vd.	: ve diğerleri
yy:	:yayıncı yok

GİRİŞ

1.Çalışmanın Konusu ve Amacı

Dirâyet tefsirinin önde gelen isimlerinden olan Fahreddin er-Râzî, İslam dünyasının siyasi ve sosyal yönden zor durumda olduğu bir dönemde yaşamış ve buna rağmen kendisini döneminin ilimlerini öğrenmeye adanmış çok yönlü bir şahsiyettir. Yazmış olduğu eserlerle kendinden sonraki birçok âlime katkıda bulunmuş, Tefsîr-i Kebîr gibi değerli bir eseri ilim dünyasına kazandırmıştır.

Râzî, en çok kelâm alanında eser vermiş ve bu ilmin kıymetini vurgulamış ancak Kur'ânî hikmetin, kelâmî yolların hepsinden daha sağlam olduğunu itiraf etmiştir. Bundan dolayı tefsire yönelmiş, Kur'ân'ın hikmetlerini ortaya çıkarmaya çalışmış, bunu yaparken de vâkîf olduğu kelâm, felsefe ve diğer ilimleri Tefsîr-i Kebîr adlı eserine yansıtmaktan çekinmemiştir.

Bu çalışmada, Tefsîr-i Kebîr'de bazı cennet tasvirlerine getirilen yorumları incelemek ve değerlendirmek temel gayemizdir. Müminlerin nihai hedefi olan cennet, Kur'ân-ı Kerîm'de muhtelif âyetlerde çeşitli yönleriyle tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerden bazılarının yerellik ve müteşâbihlik ilkesi açısından değerlendirilmesi konunun daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Râzî'nin cennet tasvirleriyle ilgili yorumlarına bakıldığında bu ilkelerin dikkate alındığı görülmektedir. Râzî, cennet tasviri içeren ayetleri yorumlarken dünyadaki nimetleri, insanların uygulama ve meyillerini dikkate alarak izahlarda bulunmayı tercih etmiş; ilgili tasvirlerde nüzul dönemi verilerini, izahlarında ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla çalışmamızda bu hususları ön planda tutarak Râzî'nin yorumlarını değerlendirmeye çalıştık.

2.Çalışmanın Kapsamı

Bu çalışmada Râzî'nin Kur'ân'daki cennet tasvirlerine getirdiği yorumlar ele alınmıştır. Bu çalışma giriş kısmından sonra iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve konuyla ilgili yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde; Râzî'nin hayatı ve ilmî şahsiyetine değinildikten sonra Râzî'nin ilim kazanma yolunda yaptığı seyahatler ve bazı fırkalarla yaptığı fikrî mücadeleler ele alınmıştır. Ayrıca Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr adlı eserinin genel özelliklerinden bahsedilmiş, cennet tasviri içeren âyetlere getirdiği yorumların temel özellikleri hakkında izahlar yapılmıştır.

İkinci bölümde ise, cennet lafzının anlam alanı üzerinde durularak, Kur'ân'da geçen cennet kelimelerinin yeri ve cennetin isimleri hakkında bilgi verilmiştir. İlâveten insanların ahiretteki durumları hakkında hem genel bilgiler verilmiş hem de Râzî'nin yorumları bu bölümde değerlendirilmiştir. Ayrıca bu bölümde tezimizin asıl konusu olan Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr adlı eserindeki bazı cennet tasvirlerine getirdiği yorumlar örneklerle ele alınmıştır.

3. Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları

Bu çalışmada Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr adlı eserindeki bazı cennet tasvirleri, içerik analizi yöntemiyle incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Dolayısıyla çalışmamızın temel tefsir kaynağı, Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'idir. İlâveten bu çalışmada kaynak olarak kullandığımız tefsirler, Seyyid Kutub'un "Fî Zılâl-il Kur'ân", Zemahşerî'nin "Keşşâf", Taberî'nin "Câmiu'l Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân", Matûrîdî'nin "Te'vîlâtü'l Kur'ân", Kurtubî'nin "El-Camiu Li-Ahkâmi'l-Kur'an", Mevdudî'nin "Tefhîmu'l Kur'ân" adlı eserleridir.

Çalışmamızda kavramları izah ederken, akademik araştırmalarda temel kaynak konumunda olan klasik arapça sözlükler kaynak gösterilmiştir. İbn Manzûr'un "Lisânü'l-Arab", Fîrûzâbâdî'nin "el-Kâmûsü'l-Muhît", Râgıp el-İsfehânî'nin "Müfredât", Muhammed Fuâd Abdülbâki'nin "Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm" adlı eserleri en sık yararlandığımız kaynaklardandır.

Çalışmamızda özellikle İsmail Cerrahoğlu'nun "Tefsir Tarihi II" adlı kitabı, Mustafa Öztürk'ün "Kur'ân'ın Cennet Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Motifler" adlı makalesi, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin muhtelif maddeleri, Süleyman Uludağ'ın "Fahredden Râzî" adlı eseri istifade ettiğimiz kaynaklardır. Ayrıca cennet tasvirlerini açıklayıcı mahiyeti olan bazı hadisler ve rivâyetlerden de yararlanılmıştır. Hadisler, sahih hadis kaynaklarından olan Buhari ve Müslim'in eserlerinden alınmıştır.

Bu çalışmada bütün cennet âyetlerine yer verilmemiş, tasvir yönünden dikkat çeken bazı âyetler değerlendirmeye alınmıştır. Özellikle Râzî'nin oldukça geniş dil ve belagât tahlilleri yapmasından dolayı âyetlerin arapça formlarına da yer verilmiştir. Âyetlerin orijinal metinleri ve mealleri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın internet sitesindeki Kur'ân Yolu Tefsiri'den alınarak çalışmaya aktarılmıştır.

4. Cennetle İlgili Literatür Çalışmaları

Gerek Kur'ân'daki cennet ve cehennem tasvirlerini, gerekse Râzî'yi muhtelif yönleriyle ve eserleriyle araştırma konusu yapan çalışmalar oldukça fazladır. Biz burada özellikle bizim konumuzla alakalı son dönemde yapılan akademik çalışmalar hakkında bilgi vermek istiyoruz. Bu çalışmalar, Yasemin Güleç'in "Kur'ân'da Cennet Tasvirleri"¹ Mehmet Yazıcı'nın "İnsan Suresi Tefsiri ve Cennet Tasvirleri"², Süleyman Kaplan'ın "Fahreddin Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'inde Cennet Cehennem Tasvirleri"³, ve Şerif İşme'nin "Kur'ân'ın Cennet Tasvirlerinde Arap Kültürünün Etkisi"⁴ adlı yüksek lisans tezleridir.

Her ne kadar çalışmamız özellikle Süleyman Kaplan'ın çalışması ile aynı kapsamda görünse de içerik farklıdır. Yukarıda belirttiğimiz çalışmalardan farklı olarak bizim çalışmamızda Kur'ân'daki cennet âyetleri, bütüncül bir yaklaşımla değil, dikkat çekici tasvir içeren âyetler üzerinden ele alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada cennetin bütün muhtevası ele alınmamış, özellikle Râzî'nin yerellik (nüzul dönemi verileri) ve müteşabihlik ilkesinden hareketle izah etmeye çalıştığı bazı cennet tasviri içeren âyetlere yer verilmiştir. Râzî, âyetleri, aklî, naklî, felsefî ve dilsel yönden geniş izahlarla açıklamaya çalıştığı için biz bu izahları mümkün olduğu kadar kısa ve anlaşılır bir şekilde aktarmaya çalıştık. Râzî'nin izahlarına ilaveten yukarıda isimlerini verdiğimiz muhtelif müfessirlerin görüşlerinden de yararlandık. Çalışmamızın hem akademik câmiada hem de konuya ilgi duyanlara faydalı olacağı ümidindeyiz.

¹ Yasemin Güleç, *Kur'ân'da Cennet Tasvirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Konya:2005, 117 s.

² Mehmet Yazıcı, *İnsan Suresi Tefsiri ve Cennet Tasvirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, İstanbul: 2009, 182 s.

³ Süleyman Kaplan, *Fahreddin Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'inde Cennet Cehennem Tasvirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Tokat:2018, 163 s.

⁴ Şerif İşme, *Kur'ân'ın Cennet Tasvirlerinde Arap Kültürünün Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Bayburt:2023, 94 s.

BİRİNCİ BÖLÜM

FAHREDDİN er-RÂZÎ İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

Tarih boyunca, kendilerini ilim öğrenmeye ve ilmî eser oluşturmaya adanmış şahsiyetlerin hayatlarında ilginç olayların ve zorlukların olduğu görülmektedir. Karşılarına çıkan türlü zorluklarla mücadele etmek zorunda kalan birçok ilmî şahsiyet, bu uğurda bedel ödemek zorunda kalmıştır. Öyle ki bazı âlimler, fikirlerinden dolayı çok sert muhalefetle karşılaşmış, hatta yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Çetin bir muhalefetle mücadele etmek zorunda kalan ilmî şahsiyetlerden birisi de şüphesiz Fahreddin er-Râzî'dir. Bu bölümde Râzî'nin hayatı, ilim kazanma yolundaki mücadeleleri ve bazı fırkalarla olan münasebetleri hakkında bilgiler verilecektir. İlâveten müellifin eseri olan Tefsîr-i Kebîr'in özelliklerine ve bu eserde bazı cennet âyetlerinin izah edilmiş metoduna değinilecektir.

1.Fahreddin Râzî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Bazı Fırkalarla Olan Münasebetleri

Yaşadığı dönemde ses getirmiş ve kendinden sonraki âlimleri de etkilemiş önemli bir şahsiyet olan Râzî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserlerinin incelendiği bu bölümde hayatının farklı dönemlerinde yaşadığı tecrübeler ve ilmî münasebetleri hakkında değerlendirmeler yapılacaktır. Döneminin birçok ilmine vâkıf olan Râzî, yaptığı seyahatlerle âlim şahsiyetini güçlendirmiş ve kendinden sonraki dönemde birçok müfessirin istifade ettiği Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb) gibi değerli ve hacimli bir eseri oluşturmuştur. Râzî'nin yaşadığı dönem, İslam âleminde Moğol ve Haçlı saldırılarından dolayı siyasi ve sosyal istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir dönemdir. Râzî, böylesine çalkantılı bir dönemde Kur'ân'a yöneltilen fikrî saldırılar

karşısında, aklî ve ilmî delillendirme yöntemleriyle Kur'ân'ın hikmetlerini ortaya koymaya çalışmıştır.⁵

1.1. Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı

Asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hasan b. Ali et-Teymî el-Bekrî et-Taberistânî olan er-Râzî'nin lakabı Fahreddin'dir ve "Hatibin Oğlu" olarak da bilinmektedir.⁶ Râzî, (543/1149) yılında Rey şehrinde dünyaya gelmiştir. Ancak Râzî'nin ailesi Taberistan asıllıdır ve ailesinin ne zaman Rey şehrine geldiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Râzî'nin el- Hasan b. Ali isimli dedesinin varlıklı bir tüccar olduğu ve kırk yıl Mekke'de yaşadığı bilinmektedir.⁷ Ziyauddîn Ömer, muhaddis, müfessir ve Şafîî fakihî olan Begavî'nin (ö.516/1122) sohbetinde bulunmuş ilim ve edebiyata vâkıf, hitabeti düzgün bir kimsedir. Böyle bir babanın oğlu olan Râzî, ilk bilgilerinin ondan almış ve fikrî anlamda da babasından etkilenmiştir.⁸

Râzî, hayatının ilk dönemlerinde varlıklı olmamasına rağmen yaşlılık zamanlarında kayda değer bir zenginliğe ulaşmıştır. Bu servetin oluşmasında sultanlardan gördüğü ikramların ve tabip olan dünüründen oğullarına intikal eden mirasın etkisi büyüktür. Râzî (ö.606/1210) yılında Herat'ta vefat etmiştir. Ölümüne fikirleriyle mücadele ettiği Kerrâmîlerin neden olduğu ve naâsının gizlice defnedildiği rivâyet edilmiştir.⁹

Râzî'nin orta boylu, gür sesli, vakarlı ve görkemli bir kişiliğe sahip olduğu bilinmektedir. İlmine ve kendine olan güveninden dolayı düşüncelerini açıkça ifade etmekten çekinmemiştir.¹⁰ Râzî'nin Arapça ve Farsça vaaz ettiği, bu vaazlarında ağladığı ve Herat şehrinde kendisine sorulan sorulara en güzel şekilde cevap verdiği rivâyet edilmektedir.¹¹ Râzî'nin, Kerrâmîlerle olan mücadelesinde ailesine iftira atılması onu oldukça üzmüş, bu fırka mensuplarına karşı Râzî'nin tutumu oldukça sertleşmiştir.¹²

⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 2/216-219.

⁶ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a 'yan*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru's-Sâdr, t.y), 4/248-249.

⁷ Süleyman Uludağ, *Fahrettin er-Râzî*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 1.

⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/212-213.

⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/89.

¹⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 2/215.

¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a 'yan*, 4/249

¹² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/215-216.

1.2. Fahreddin er-Râzî'nin İlmî Şahsiyeti

İslam âlimleri arasında aklî, naklî ve tabiat ilimleri sahasında son derece geniş bir kültüre sahip olan Râzî hem yaşadığı döneme damga vurmuş hem de te'lif ettiği eserlerle sonraki dönem âlimlerini etkilemiştir. Râzî'nin sahip olduğu ilmin yaşadığı döneme göre üst seviyede olduğu rivâyet edilmektedir.¹³ Râzî genç yaşlarında çeşitli ilim merkezlerine seyahatler gerçekleştirmiş, bu seyahatler sayesinde kendini geliştirme imkânı bulmuş ve muhtelif ilim dallarında çok sayıda eser vücuda getirmiştir.¹⁴

Râzî ilk seyahatini Harizm'e yapmış burada Mu'tezile inancına mensup kimselerle yaptığı münazaralar sebebiyle bu ülkeden çıkarılmış ve 1184 senesinde Buhara'ya giderken yolda Abdurrahman b. Abdülkerim es-Serahsi'ye uğramıştır. Bir süre Serahs'ta kalan Râzî daha sonra Buhara'ya gelerek Hanefî fâkihi er-Râdi en-Neysâburî ile münazaralarda bulunmuştur. Semerkant, Hocent, Benâkit, Gazne ve Hind bölgelerini gezen ve buralarda hürmet gören Râzî Buhâra'ya dönmüştür. Buhâra'da muhaliflerinin kışkırtmalarından dolayı burayı terk etmek zorunda kalmıştır. Râzî, Buhara'dan sonra Rey şehrine dönmüş bir süre sonra Bâmiyân yöneticisi olan Bahuddin'e gitmiş ve burada hürmetle karşılanmıştır. Râzî son olarak Herat'ta kalmaya karar vermiş ve buraya yerleşmiştir.¹⁵

Güçlü bir zekâ, hafıza ve hitabete sahip olan Râzî daha çok kelâm ve tefsir alanında eserler meydana getirmiştir. Eş'ariyye'nin kelim sistemini benimseyen Râzî, eserlerinde felsefî konulara da geniş yer vermiştir. Bazı konularda Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemesine rağmen akâidde Eş'ari, fıkhıta ise Şâfî mezhebine bağlıdır. Tefsirinde dirâyet metodunu başarıyla uygulayan Râzî, yaşadığı dönemdeki çeşitli ilimlerden de faydalanmıştır. Dolayısıyla Râzî'nin tefsiri için ilmî tefsir özelliğine de sahiptir denebilir.¹⁶

Râzî, felsefe ve tabiat ilimleri sahasında İbn Sînâ'dan etkilenmiş ancak İbn-i Sina'yı atom nazariyesi, feyiz ve sudur teorisi gibi konularda eleştirmekten çekinmemiştir. Râzî'nin tasavvufa ilgi duyduğu, bu ilginin oluşmasında Eş'ari âlimlerinin, babasının ve Gazzâlî'nin etkili olduğu rivâyet edilmiştir. Tefsirinde bazen tasavvufî açıklamalar yapmış olması, Kur'an'da açıklanması mümkün olmayan

¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*,4/249.

¹⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/212-213.

¹⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/212-213.

¹⁶ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî",12/89-90.

sırların, ehl-i keşif tarafından bilinebileceğini belirtmesi, onun tasavvufa olan meylinin delilleri olarak görülmüştür.¹⁷Râzî, esas mahiyetiyle tasavvufî olmayan tefsirlerde tasavvufî görüşlere yer verme geleneğini başlatan bir âlimdir ve daha sonraki dönemlerde yetişen Nizamuddin Nîsâbûrî (ö.730/1329) ve Âlûsî (ö.1270/1854) gibi müfessirler de tefsirlerine tasavvufî görüşleri alırken Râzî'yi örnek almışlardır.¹⁸

1.3.Fahreddin er-Râzî'nin Bazı Fırkalarla Olan Münasebetleri

Geçmişten günümüze birçok müfessir farklı gayelerle Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışmış bunun sonucunda muhtelif tefsirler te'lif edilmiştir. Her müfessirin bilgi birikimi, şahsiyeti, mezhebi, hayata bakışı ve içinde yaşadığı toplumun kültürel kodları birbirinden farklıdır. Dolayısıyla bu olgu, müfessirlerin Kur'ân'ı kendi bakış açılarına göre yorumlamalarına neden olmuştur. Kelamî tartışmaların Kur'ân'ın itikat sistemiyle ilgili muhtelif bakış açılarından doğduğu düşünüldüğünde farklı mezheplere mensup müfessirler, görüşlerinin doğruluğunu ispatlamak için Kur'ân'dan deliller göstermeye yönelmişler ve tefsirlerinde kelâmî konulara oldukça fazla yer vermişlerdir. Özellikle Mu'tezile ve Eş'ar'ilik mezheplerine mensup müfessirlerin bu tarz tartışmalara sıkça giriştikleri görülmektedir. Örneğin Mu'tezile mezhebinin çizgisinde olan Zemahşerî (ö.538/1144) ile kendini çeşitli ilim dallarında yetiştiren ve Şâfîlik mezhebine mensup olan Râzî de bu duruma örnek gösterilebilir. Her iki müfessir de tefsirlerinde kelâmî konulara fazlaca yer vermişler, muhaliflerinin fikirlerini çürütmek gayesiyle çeşitli delillendirme yollarına başvurmuşlardır.¹⁹ Râzî'nin, müspet veya menfi olarak münasebette bulunduğu belli başlı mezhepler, Mu'tezile, Eş'ariyye, Batniyye ve Kerrâmîyye'dir. Biz burada bu dört mezhep hakkında genel bir değerlendirmenin uygun olacağı kanısındayız.

1.3.1. Mu'tezile

Mu'tezile mezhebi, Emevîler döneminde ortaya çıkmış, Abbasiler döneminde destek gördükleri için faaliyetlerini genişleten itikadî bir mezheptir. Mezhebin kurucusu Vâsıl b. Ata, Hasan-ı Basrî'nin ilmi sohbetlerine katılan biriyken büyük günah meselesi yüzünden onun meclisinden ayrılmış kendisi müstakil bir cemaat kurmuştur. Ancak Mu'tezile mezhebi mensuplarına göre bu mezhep, Vâsıl b.

¹⁷ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 12/90.

¹⁸ Uludağ, *Fahrettin er-Râzî*, 98.

¹⁹ Hâlis Albayrak, *Tefsir Usûlü*, (İstanbul, Şule Yayınları,2016), 94.

Atâ'dan önce başlayan ve ehl-i beytten birçok kişinin dâhil olduğu bir oluşumdur.²⁰ Bu mezhebinin beş temel prensibi vardır ve bu prensiplerin tamamını kabullenmeyen bir kimseye Mu'tezilî denilemez. Bu prensipler tevhid, adalet, va'd-vaîd (vaad ve korkutma), el-menziletü beyne'l- menziletayn ve emr-i bi'l ma'ruf nehy-i ani'l münkerdir (İyiliği emredip kötülükten sakındırma).²¹

Mu'tezile mezhebinin mensupları, İslam'ı tebliğ etmenin, bu dine yöneltilen saldırıları durdurmanın, iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın kaçınılmaz bir vazife olduğuna inanmışlar ve bu inançları doğrultusunda çalışmalar yapmışlardır. Mu'tezile mezhebine mensup olan âlimler, İslam'ı bir takım bâtil inançlara karşı savunmaya çalışırken, hadis âlimlerine ve bazı fukahaya karşı da muhalefet etmişlerdir. Mu'tezilî çizgide olan âlimler, inanç meselelerinin izahında delil ortaya koyarken, hakkında nass bulunan meseleler haricindeki konularda aklî hükümlere dayanmışlardır. Bu mezhep mensuplarının aklı bu kadar ön planda tutmalarında, eski medeniyetlerin kaynaştığı Irak ve Fars bölgelerinde bulunmalarının, Arap soyundan olmayışlarının, gayr-ı müslimlerle sıkı temas etmeleri nedeniyle eski filozofların görüşlerinden etkilenmelerinin payı olduğu rivayet edilmektedir.²²

Abbasiler döneminde Mu'tezilî âlimler ile fıkıh ve hadis âlimleri arasında oldukça sert tartışmalar olmuş, hatta bu tartışmalar haksız suçlamalara yol açmıştır. Üstelik kelim ilmi, Mu'tezile'nin, İslam dışı oluşumlarla hatta Eş'arî ve Mâturîdî âlimlerle yaptıkları tartışmalardan ortaya çıkmıştır. Mu'tezilî âlimler arasında çok iyi hatiplerin ve münazara yöntemlerini çok iyi bilen kimselerin olduğu rivayet edilmektedir.²³ Mu'tezile mezhebine mensup âlimler, Kur'ân hakkında birçok eser ve tefsir yazmışlardır. Kur'ân'la bu kadar ilgilenmelerinin sebebi, delil ortaya koyma hususunda âyetleri temel almalarıdır. Mu'tezile'nin ehl-i sünnet inancını etkilemesi bu mezhepten ayrılan Eş'arî ile başlamış ve Eş'arî, başta kelâm olmak üzere muhtelif konularda Mu'tezile'nin etkisinde kalmıştır.²⁴

²⁰ Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.), 154-155.

²¹ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, 156-160.

²² Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, 160-161.

²³ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, 170-173.

²⁴ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/397.

Oldukça geniş bir perspektife sahip olan Râzî, Mu'tezile'nin ünlü müfessirlerinden yararlandığı gibi yeri geldiğinde onların aklî metotlarını kullanarak ağır bir şekilde Mu'tezilî görüşleri tenkit etmekten çekinmemiştir. İlk dönemlerde kelâm tartışmalarını ele alan tefsirler, Mu'tezilî tefsirler olduğu için kelimelerin önem veren Râzî'nin onlarla münakaşalara girmesi de kaçınılmaz olmuştur. Râzî, tefsirinde sıkça yer verdiği âlimlerden Ebû Alî el-Cubbâî'den (ö.303/915) Mu'tezilî akidesini aktarmakla yetinmemiş onların hatalarını ortaya koymaya çalışmıştır. Yine Râzî'nin lügat ve âyetler arasındaki ahenk konusunda itimat edip yeri geldiği zaman da eleştirdiği Mu'tezilî âlimlerden birisi de Ebû Müslim el-İsfehânî'dir (ö.322/934). Râzî'nin, Ebû Müslim'in bazı fikirlerine muhalefet etmesine rağmen onun şahsiyetine büyük saygı gösterdiği rivayet edilmektedir. Râzî'nin özellikle Mu'tezilî çizgide olan ve tefsirde beyan ilminin zirvesinde bulunan Cârullah ez-Zemahşerî'den (ö.538/1143) çok fazla etkilendiği tefsirinde fark edilmektedir. Zemahşerî'nin özellikle lügat ve belagât yönünden âyetler hakkındaki yaptığı açıklamaları tefsirinde nakletmiştir. Ancak diğer Mûtezilî âlimleri eleştirdiği gibi Zemahşerî'nin de hatalarını göstermekten ve eleştirmekten çekinmemiştir.²⁵ Râzî'nin farklı zihniyetteki âlimlerin görüşlerine yer verip bu görüşleri taassuba düşmeden aklî ve felsefî delillerle çürütmeye çalışması onun ilmî kişiliğinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

1.3.2. Eş'ariyye

Eş'ariyye mezhebinin kurucusu Ebû el-Hasen el-Eş'ari (260/873) yılında Basra'da doğmuş, (330/935) yılında vefat etmiştir. Mu'tezile âlimlerinden Ebû Ali el-Cubbâî'nin öğrencisi olan Eş'arî, bir süre evinde inzivaya çekilmiş, Mu'tezile ve ehl-i sünnet fırkalarının delillerini karşılaştırmış ve Mu'tezile'den ayrılmaya karar vermiştir. Bu ayrılıktan sonra Eş'arî, hadis ve fıkıh âlimlerinin görüşlerine meylenmiştir.²⁶

Eş'arî, itikadî meselelerde hem aklî hem de naklî metotları kullanmış, aklî delilleri naklî delillerden üstün saymamıştır. Eş'arî'nin naklî deliller yanında aklî deliller kullanmasının sebepleri vardır. Bu sebepler şöyle açıklanabilir:

1.Eş'arî Mu'tezile âlimlerinden ilim tahsil ettiği için Kur'an'daki itikadî meselelere delil getirme konusunda Mu'tezile'nin yolunu seçmiş ancak Kur'an-ı

²⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/226-229.

²⁶ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fıkıhî Mezhepler Tarihi*, 198.

Kerîm ve hadis metinlerini anlamakta Mu'tezilî metotları kullanmamıştır. Mu'tezile delil getirme konusunda mantıkçıların ve felsefecilerin yöntemlerini kullanmıştır.

2. Eş'arî, felsefecilere, Batınîlere ve daha birçok fırkalara muhalefet etmiştir. Bu fırkalardan birçoğu felsefeyle ilgilendikleri için bunlarla ancak mantikî kıyaslarla mücadele edilmesi gerektiği için Eş'arî de bu şekilde mücadele etmeyi tercih etmiştir.

Hicrî III. yüzyıldan itibaren Mu'tezile'nin etkisi azalmaya başlamış, İslam'a yönelik muhalefetle ve sapkın inançlarla mücadele etme görevi daha sonraki dönemlerde ehl-i sünnet âlimlerinin çalışmalarıyla gerçekleştirilmiştir. Eş'arî'nin bu uğurdaki çalışmaları takdir görmüş, birçok taraftar toplamış ve idarecilerin desteğini almıştır. Eş'arî, çeşitli beldelere taraftarlarını göndererek ehl- sünnet ve'l cemaat hareketinin yayılmasını sağlamıştır. Ehl-i sünnetin imamı olarak isimlendirilen Eş'arî'nin muhalifleri de olmuş, Eş'arî'yi muhtelif konularda eleştirmişlerdir.²⁷

Fahredden er-Râzî, Eş'ari mezhebine bağlı olmasından dolayı bu mezhepten olan âlimlerin eserlerinden sıkça yararlanmış. Râzî istisnalar haricindeki bütün delillendirmelerini Eş'ari mezhebinin ilkelerine göre oluşturmuştur. Ancak Râzî'nin mezhep taassubuna girmeyip uygun bulmadığı görüşleri eleştirdiği eserlerinde görülmektedir. Örneğin Eş'ari mezhebine bağlı âlimlerden el-Kaffâl'ın (ö.365/976) özellikle lügat hususlarındaki görüşlerine itimat ettiği halde kelâmî meselelerde onun görüşlerine itibar etmemiştir. Râzî, tefsirinde müfessir olmadığı halde İmam Gazzâlî'nin (ö.505/1111) de görüşlerinden yararlanarak bazı âyetlerin tefsirlerini ondan almıştır.²⁸

Râzî Eş'ariye kelâmcısı olarak yetişmiş, İbn Sina (ö.428/1037) aracılığıyla Aristo ve Eflatun'dan etkilenmiştir. Râzî daha sonra Gazzâlî'nin yolundan giderek genel olarak Eş'ariyye öğretisine bağlı kalmıştır. Tenkit etme konusunda yetenekli olan Râzî, taassuptan uzak kişiliğinin etkisiyle hem Eş'ariyye öğretisine muhalif felsefî görüşleri eleştirmiş hem de Eş'ariyye'nin bazı görüşlerine katılmadığını beyan etmiştir. Kelâm ilmi konusunda kendisini iyi yetiştiren ve muhtelif kelâmî eserler kaleme alan Râzî, hayatının son dönemlerinde itikadî meselelerin kelâmî delillerle izah

²⁷ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, 208.

²⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/224-225.

edilmesini yeterli görmemiş, bu konuların Kur'ân'ın delilleriyle açıklanması gerektiğini savunmuştur.²⁹

1.3.3. Bâtıniyye

Bâtıniyye mezhebi İmamiyye'nin bir koludur ve bu mezhep İsmailiyye olarak da bilinmektedir. İsmail b. Cafer es-Sadık'a nispet edilen bu fırka çeşitli İslam ülkelerine yayılmış olmakla birlikte çoğunluğu Hindistan ve Pakistan'da bulunmaktadır. Bâtıniyye mezhebine uygulanan baskı politikaları neticesinde fırka mensupları, farklı beldelere kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu fırka mensuplarının inançlarını gizli tutmaları, "imam gizlidir" demeleri, şeriatın zahirinden başka batının da olduğuna dair iddialarda bulunmaları bu fırkaya "Bâtıniyye" isminin verilmesinin nedenlerindedir.³⁰

Bâtıniyye'nin bir mezhep olarak ortaya çıkışını hazırlayan sebepler, Emeviler döneminde ortaya çıkmıştır. Emeviler'in uyguladığı ırkçı siyaset anlayışı sonucunda yönetimden memnun olmayan gruplar Hâşimîler'i desteklemeye yönelmişlerdir. Emeviler'in yıkılmasıyla yönetimi ele alan Abbasîler döneminde de Şii'lerin dışlanması, bu grupların faaliyetlerini gizlilik prensibi çerçevesinde yürütmelerine sebebiyet vermiştir. Ayrıca İslam'a muhalif din mensuplarının bu grupları desteklemeleri, onların faaliyet alanlarını genişletmiş ve güçlendirmiştir.³¹

Bâtıniyye mezhebi, Irak'ta ortaya çıkmış ve diğer Şii grupları gibi bunlar da baskıya maruz kalmışlardır. Baskıya maruz kalan Bâtınîler, İran'a, Horasan'a, Hindistan'a, Türkistan'a kaçmışlar; inançlarına eski Fars ve Hint inançları karıştırdıkları için birçoğu İslam çizgisinden sapmışlardır.³²Bâtıniyye'den olanların gittikleri ülkelerde farklı isimlerle bilinmelerinin sebebi, insanları farklı inançlara davet etmeleridir. Zira imametın Ca'fer es- Sâdık'tan oğlu İsmâil'e geçtiği için İsmâiliyye; İslam dininin haram saydığı hükümleri helal saymalarından dolayı da İbâhiyye olarak isimlendirilmişlerdir.³³

²⁹ Yavuz, "Fahredden er-Râzî", 92.

³⁰ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, 64-66.

³¹ Avni İlhan, "Bâtıniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/191.

³² Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, 65.

³³ Avni İlhan, "Bâtıniyye", 191.

Bâtıniyye mezhebine mensup olanlar, Brahmanizm, Budizm, Pythagoras felsefesini benimseyen İshrâkiyye, Keldani ve Fars inanç sistemlerinden etkilenmişlerdir. Batıniyye inancında olanların bir kısmı hurâfe ve bâtil inançlara inanma konusunda aşırı giderek İslam dairesinden çıkmışken, bir kısmı da daha mutedil davranarak İslam'dan tamamen kopmamışlardır. Bâtıniyye mensuplarının gizlilik prensibine göre hareket etmeleri onların, İslam toplumunun çoğunluğundan kopmalarına neden olmuştur. Hatta bu inanç mensupları yazdıkları kitap ve risalelerde isimlerini gizli tutmuşlardır. İlmî ve felsefî görüşleri ihtiva eden İhvanussafa, Bâtıniyye mensupları tarafından isim zikredilmeden yazılan risalelerdir. Bâtınîler'in gerçek yüzleri Haçlı seferlerinde ve Moğol istilalarında ortaya çıkmış, Müslümanların aleyhinde çalışarak İslam toplumuna zarar vermişlerdir.³⁴ Siyasî istikrarsızlığın hüküm sürdüğü böyle bir ortamda Bâtıniyye'nin, faaliyetlerini genişleterek İslam'a verdikleri zararların daha büyük ve görünür olması, müslüman toplumlar için oldukça travmatik bir vakâdır.

Râzî hakkındaki rivayetler, İsmailî dâilerin Râzî'yi İsmailî olmakla suçladıklarını; bazı Râfizilerin de, Hz. Ali ve Hz. Ebubekir hakkında olumlu ifadeler kullanmasına rağmen Râzî'yi, Şiâ fırkasına dâhil etmek istediklerini göstermektedir. Bu iddiaların asılsız olduğu zira Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr adlı eserini, Bâtınîler'in tevilâtlarının yanlışlığını ortaya koymak için kaleme aldığı bilinmektedir.³⁵

1.3.4. Kerrâmîyye

Râzî'nin ciddi bir şekilde muhalefet ettiği ve sert münakaşalara girdiği mezheplerden biri de şüphesiz Kerrâmîyye gelmektedir. İsmi, kurucusu Muhammed b. Kerrâm'dan alan bu itikadî fırka IX. yüzyılda Horasan ve Mâveraünnehir başta olmak üzere Irak, Suriye, Hicaz ve Yemen bölgelerinde etkili olur. İman nazariyeleri hususunda yaptıkları yorumlardan dolayı Mürcie fırkasının bir alt grubu olarak kabul edilen Kerrâmîler, Allah (c.c) ve sıfatları ile ilgili fikirleri nedeniyle de Mücessime fırkasının alt gruplarından sayılmışlardır.³⁶

Kerrâmî lideri Muhammed b. Kerrâm ve müntesipleri kalp ile tasdik etmenin iman olmadığını, imanın dil ile ikrardan ibaret olduğunu savunmuşlardır. İmanın, “La

³⁴ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, 66.

³⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/216.

³⁶ Sönmez Kutlu, “Kerrâmîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/294.

ilahe İllallah” demek olduğunu ve Hz. Peygamber’in, insanlara bu kelimeyi söyletmek için mücadele ettiğini iddia eden bu fırka “*Allah’ın kelimesine gelin*”³⁷ âyetini de düşüncelerini ispatlamada kullanmışlardır. Kerrâmîyye fırkası mensupları, oluşturdukları bu iman nazariyesi ile Horasan, Mâverâünnehir ve Hind bölgelerinde yaşayan pek çok insanın İslam’ı kabul etmelerini sağlamışlardır.³⁸

Kerrâmîyye fırkasının XII. yüzyılda en etkili olduğu yer Afganistan’ın yakınında bulunan Gur bölgesi olmuştur. Bu bölgenin sultanlarından olan Gıyâseddin Muhammed ve kardeşi başta Kerrâmî mezhebini desteklerken sonraki dönemde Şâfîîleri desteklemişlerdir. Gıyâseddin Muhammed’in Râzî’yi desteklemesi mevcut gerginliği tırmandırmış ve hatta birçok çalkantılı olayın vuku bulmasına sebep olmuştur. Kerrâmî lideri Mecdüddin b. Kudve ile Râzî arasındaki anlaşmazlık büyüyerek halkı etkilemiş ve bu yüzden Râzî, ikâmet ettiği Fîrûzgûh’tan çıkarılmıştır.³⁹

Fahredden Râzî, oldukça taassuptan uzak bir kişiliğe sahip olmasına rağmen Kerrâmîler’i tekfir etmiş ve onlarla çetin bir mücadeleye girişmiştir. Râzî’nin böyle davranmasında Kerrâmîler’in, ailesine ve şahsına yönelen aşırı tahrik edici davranışları etkili olmuştur. Ayrıca Râzî’nin vefatında Kerrâmîler’in kutlama yaptıkları rivayet edilmektedir. Nitekim Kerrâmîler tarafından zehirlendiği iddiası ve vefatından sonra naâşının gizlice defnedilmesi, Râzî’nin bu fırkayla olan fikrî mücadelesinin boyutunu gözler önüne sermektedir.⁴⁰ İlâveten Râzî’nin bu kadar şiddetli bir muhalefete rağmen fikirlerini savunmaya devam etmesi, onun mücadelecî bir kişiliğe sahip olduğunun göstergesi sayılabilir.

1.4. Fahreddin er-Râzî’nin Eserleri

İlme olan merakı ve azmiyle farklı ilim dallarında kendini geliştirmiş olan Râzî’nin kaç eser meydana getirdiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Râzî’nin iki yüzden fazla eser meydana getirdiği rivayet edilmekle birlikte rivayet edilen bu eserlerden bazılarının ona ait olmadığı tespit edilmiştir.⁴¹ Biz burada Râzî’nin bütün

³⁷ el-Âl-i İmrân, 3/64.

³⁸ Sönmez Kutlu, “Kerrâmîyye”, 25/295-296.

³⁹ Sönmez Kutlu, “Kerrâmîyye”, 25/294.

⁴⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/215-216.

⁴¹ Yavuz, “Fahredden er-Râzî”, 12/93.

eserlerine yer vermek yerine farklı ilim dallarında yazmış olduğu bazı eserlerin isimlerini zikretmenin daha uygun olacağı kanısındayız.

1. Râzî'nin Kelam Alanındaki Bazı Eserleri: el-Muhassal, el-Metâlibü'l-âliye, Kitâb'ül-Erba'în, Esâsü't-takdîs, Nihayet-ukûl, Münazârât, Halku'l Ku'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne, el-Halk ve'l-ba's, Hudûsü'l-âlem, Zâd-ı Me'âd, Kitâbü'l-Îmân.

2. Râzî'nin Felsefe ve Mantık Alanındaki Bazı Eserleri: el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye, el-Mülâhhas fi'l-hikme ve'l-mantık, Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât, Lübâbü'l-İşârât, Ta'cîzü'l-felâsife, el-Âyâtü'l-beyyinât fi'l-mantık.

3. Râzî'nin Fıkıh Alanındaki Bazı Eserleri: el-Mahsûl, el-Müntehab fi usûli'l-fikh, el-Burhânü'l-Bahâ'iyye, el-Kâşif 'an usûli'd-delâ'il.

4. Râzî'nin Tıp, Astronomi ve Matematik Alanındaki Bazı Eserleri: Câmi'ul-ulûm, Şerhu'l-Kanûn, et-Tıbbül-kebîr, er-Ravzü'l-arîz fi 'ilâci'l-marîz, et-Teşrih mine'r-re's ile'l-halk, el-Eşribe, el-Ahkâmü'l-Alâ'iyye fi'l-ahkâmi's-semâviyye, er-Riyâzü'l-mûnika, Risâle fi'ilmî'l-hey'e, Hadâ'iku'l-envâr fi hakâ'iki'l-esrâr.

5. Râzî'nin Arap Dili ve Edebiyat Alanındaki Bazı Eserleri: Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-i'câz, Şerhu Nehci'l-belâga, el-Muharrer fi'n-nahv, Şerhu Sakti'z-zend, Muhassal fi şerhi'l-Mufassal (Râzî'ye ait olduğu kesin değildir).

6. Râzî'nin Biyografi Alanındaki Bazı Eserleri: Menâkıbü'l-Îmâmi's-Şâf'î, eş-Şeceretü'l-mübâreke fi'l-ensâbi't-Tâlibiyye, Fezâ'ilü'l-ashâb.

7. Râzî'nin Tefsir Alanındaki Bazı Eserleri: Tefsîr-i Kebîr, Esrârü'l-Kur'ân, Mefâtihu'l-ulûm, Esrârü't-tenzil ve envârü't-te'vil, 'Acâ'ibü'l-Kur'ân.⁴²

2. Fahreddin er-Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr Adlı Tefsiri

Kur'ân'ın tefsiri Hz. Peygamber'le (s.a.v) başlamış daha sonraki dönemlerde birçok müfessir âyetleri, hadisler, rivayetler, ilmî ve aklî çıkarımlar eşliğinde izah etmeye çalışmışlardır. Özellikle Hasan-ı Basrî ve takipçilerinin Kur'ân'ı tefsir ederken aklî çıkarımlarda bulunmaları, dirayet tefsirinin temellerini oluşturmuştur. Daha sonra Mu'tezilî çizgide olan âlimler rivayetlere önem vermekle birlikte Kur'ân tefsirine aklî

⁴²Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 12/93-94.

yorumları daha fazla katmışlardır. Bu gelişmelerden sonra dirayet tefsirinin oldukça rağbet gördüğü ve birçok müfessirin bu yöntemle eserler vücuda getirdiği görülmektedir.⁴³ Şüphesiz Râzî de önde gelen müfessirlerden biridir ve Tefsîr-i Kebîr adlı eseri dirayet tefsirinin meşhur örneklerindedir.

2.1. Tefsîr-i Kebîr'in Özellikleri

Mefâtihu'l-Gayb olarak da bilinen ve dirâyet tefsirinin önde gelen eserlerinden olan Tefsîr-i Kebîr, bize göre tefsir alanında çok geniş perspektifle oluşturulmuş bir eserdir. Dirayet tefsirini oldukça üst bir noktaya taşımayı başaran Râzî, Kur'ân ayetlerini oldukça geniş bir bakış açısıyla izah etmeye çalışan müfessirlerden biridir.

Râzî Yunan felsefesini ve fıkıh usulünü öğrenmiş daha sonra kelimeler, tefsir, nahiv, fıkıh, felsefe, tıp, hendese ve astronomi ilimleri gibi muhtelif alanlarda eserler vücuda getirmiştir. Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr adlı eserinde de ilmin çeşitli alanlarına sık sık temas ettiği görülmektedir. Tefsirindeki her sûre bir kitap mahiyetinde olduğu gibi bu tefsirde Râzî münazaralarından, seyahatlerinden ve hususiyetlerinden de bahsetmektedir. Râzî tefsirini muhtelif konularda eserler oluşturduktan sonra yazmaya başlamıştır ancak tefsiri yazmaya başladığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Tefsire akli ögeyi fazlaca yerleştiren Râzî, sahih olan naklînin akli yaklaşıma zıt düşmeyeceğini düşünmektedir.

Râzî'nin tefsirinde, Fatihâ sûresi oldukça hacimli bir giriş mahiyetindedir. Her sûrenin ise müstakil bir kitap hacminde olduğu söylenebilir. Tefsirinde kitapların baplara, bapların da meselelere taksim edildiği görülmektedir. Râzî âyetleri izaha başlarken mevcut olan tüm düşünceleri ortaya koyarak ve bu düşüncelerin delillerini vererek tartışmalara girişmektedir. Bu fikirler arasında tercih ettiği görüşü ise delilleriyle ispatlamaya çalışarak izah etmeye çalışmaktadır.⁴⁴

Râzî, Tefsîr-i Kebîr adlı eserini kendine özgü bir yöntemle oluşturmuştur. Bu eserin temel özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

1. Bu tefsirde sadece Fatihâ sûresi, ayrı bir cilt olarak tefsir edilmiştir.
2. Bu tefsir hem dirâyet hem de rivâyet tefsirinin özelliklerini içermektedir.

Çünkü âyetlerin izahı sırasında sadece akli delillendirmelere değil sahabe, tabiîn ve

⁴³ Abdülhamit Birışık, "Tefsir" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/296.

⁴⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/217-220.

diğer âlimlerin görüşlerine de yer verilmiş ve bu görüşler oldukça detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Râzî doğru olmadığına inandığı rivayetleri dikkate almadan kendi düşüncesini ortaya koymuştur.

3. Tefsîr-i Kebîr’de sûrelerin ve birçok âyetin arasındaki bağlantı ve uyum oldukça makul bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bazı ayetlerin izahında başka ayetleri delil göstermek Râzî’nin yöntemlerinden birisidir. Bu durum Râzî’nin geniş bakış açısını gözler önüne sermektedir.

4. Râzî fıkıhta Şâfiî, itikatta Eş’ari mezhebine bağlı olduğundan tefsirinde fıkha ve kelâma dâir meselelerde Şafiî fikhinin ön plana çıktığı görülmektedir.⁴⁵

Ayrıca Râzî, farklı fırkalara mensup âlimlerin görüşlerine de yer vermiş kimi yerde bu görüşlere katıldığını, kimi yerde bu görüşlerin uygun olmadığını dile getirmiştir. Mu’tezile âlimlerinden olan Zemahşerî (ö.538/1144) ve Ebû Müslim İsfehânî (ö.322/934) bu âlimlere örnek verilebilir.⁴⁶

2.2. Tefsîr-i Kebîr’de Cennet Tasvirlerinin İzah Ediliş Metodu

Tefsîr-i Kebîr’de cennet tasvirleri hem dirâyet hem de rivâyet metoduyla izah edilmeye çalışılmış, akli ve felsefi çıkarımların yanı sıra hadislere, sahabe ve tabiîn sözlerine de yer verilmiştir. Ayrıca Râzî, cennet tasvirlerini izah ederken, özellikle nüzul dönemi Arap toplumunun yaşam biçimi ve meyillerini dikkate almıştır. Cennet nimetlerinin gerçek mahiyetlerinin bilinemeyeceğini ifade eden Râzî, müteşâbihlik ilkesinden hareketle cennet tasvirlerini yorumlamaya çalışmış, bu tasvirleri dünya nimetleriyle kıyaslayarak izah etmeye çalışmıştır. Tefsirinde cennet tasvirlerini izah ederken yer yer geniş dil ve belâgat tahlilleri yaptığı da görülmektedir.

Örneğin Vâkıa sûresi 17 ve 18. âyetlerde şöyle bir tasvir bulunmaktadır:

يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينِ

“Çevrelerinde kaynaktan doldurulmuş testiler, ibrikler ve kadehlerle sonsuza dek hizmet sunacak gençler dolaşır.”⁴⁷Râzî bu âyeti, Araplar’ın içki içme örfüne göre yorumlamıştır. Nitekim nüzul dönemi Arap toplumunda kurulan içki meclisleri âyetteki tasvire benzer niteliktedir. Râzî bu âyette tasvir edilen kadeh dolaştırmanın

⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları,1960), 2/310.

⁴⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/226-228.

⁴⁷ Kur’ân Yolu (Erişim 19 Mayıs 2023), el-Vâkıa 56/17-18.

dünyevi bir örf olduğunu dile getirmiş müteşâbihlik ilkesini de dikkate alarak âyeti izah etmeye çalışmıştır. Yani bu âyette, mutlak gayb âlemiyle ilgili olan bir cennet tasvirinin dünyada bilinen bir somut gerçeklikle ifade edildiği görülmektedir. İlâveten âyette geçen ke's, ebârîk ve ekvâb gibi kelimelerin tekil ya da çoğul kullanılmasını, Arapçanın dil ve belâgat kurallarına ve aklî delillere göre izah etmeye çalışmıştır.⁴⁸ Ayrıca Râzî, Tefsîr-i Kebîr'de cennet tasviri içeren ayetleri tefsir ederken farklı görüşleri ele aldıktan sonra kendine göre en uygun olan anlamı, âyetleri çeşitli yönleriyle tahlil ettikten sonra belirtmiştir. Mesela, mezkûr âyetteki *muhalledûn* kelimesinin farklı anlamlara gelebileceğini ifade ettikten sonra bu kelimenin sonsuza dek yaşayacak gençler anlamında olmasının daha ihtimal dâhilinde olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹

Râzî'nin genel olarak tefsir metotlarından birisi de âyetlerin muhtelif âyetlerle tefsir edilmesidir. Râzî'nin bu metodu, cennet tasvirleri içeren âyetleri izah ederken de uyguladığı görülmektedir. Örneğin el-Vâkıa 56/26. âyette zikredilen *selam* kelimesinin manasının Yasin 36/58. âyette geçen *selam* kelimesinde olduğu gibi "Allah'ı dinleme ve işitme" olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Râzî, bu âyetlerden hareketle Allah'ı (c.c) dinlemenin ve işitmenin cennetin en güzel nimeti olduğunu dile getirmiştir.

⁴⁸ Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razî et-Taberistânî, *Tefsîr-i Kebîr*, ed. Hikmet Ünalmiş, çev. Suat Yıldırım "vd", (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002), 21/179.

⁴⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/178-179.

İKİNCİ BÖLÜM

FAHREDDİN er-RÂZÎ'DE CENNET TASVİRLERİ

Kur'ân-ı Kerîm, ebedî saâdet yeri olan cenneti muhtelif âyetlerde çeşitli şekillerde betimlemiştir. Bu betimlemelerde, dünyada insanların büyük çoğunluğunun sahip olamadığı birçok nimet, hayret uyandıracak şekilde tasvir edilmiştir. Kur'ân'ın, bu nimetleri vaat etmesinin sebebi, insanları iyi davranışlar yapmaya sevk etmek istemesidir. Ayrıca bazı cennet âyetlerinde Allah'ın rahmetinin ve lütfunun genişliği de zikredilmekte ve cennet nimetlerinden bazılarının ziyade (fazladan) olarak verildiği dile getirilmektedir. Kur'ân 'da farklı form ve anlamlarda kullanılan cennet kavramı ve cennet tasviri içeren bazı âyetler bu bölümde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

1. Kur'ân 'da Cennet Kavramının Anlam Alanı

Kur'ân 'da cennet ve cehennem anlatılış amacı dünyada yapılan her amelin mutlaka hesabının verileceği ve iman edip sâlih amel işleyenlerin ebedi bir ödülle mükâfatlandırılacağına bildirilmesidir. Cennet kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de tekil, çoğul, nekre ve mağrife formlarıyla muhtelif âyetlerde farklı anlamlarıyla yer almaktadır. Kur'ân'da cennet kavramıyla ilgili âyetlerin tefsîrinde hiç şüphesiz kelimenin sözlük ve terim anlamlarının yan ısıra dil tahlillerinin ve nüzul dönemi verilerinin bilinmesi de önemlidir.

1.1.Cennetin Sözlük ve Terim Anlamı

Cennet kelimesi, جَنَّ kökünden türemiş olup bir şeyin duyu organlarınca bilinmemesi anlamına gelmektedir. Bu kökten جنة الليل gece onu sakladı, اجنه kendini saklayacak bir şey edindi, جن عليه üzerini örttü, sakladı ifadeleri oluşturulmuştur. Âyette zikredilen فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا “Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız

*gördü*⁵⁰ ibaresinde de gecenin örtmesi söz konusudur. Aynı kökten türeyen جان kelimesi de duyu organlarından gizlendiği için kalp anlamına gelmektedir. Cennet kelimesi ise “Ağaçlı olup ağaçları yeri kaplayan her bahçe”⁵¹ “Bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe, hurma ve diğer ağaçların olduğu bahçe, ancak hurma ve üzüm ağaçlarının bulunduğu yer”⁵², “Hurma ve ağaçların bulunduğu bahçe”⁵³ anlamlarına gelmektedir. Râzî ise cenneti “Güneş ışınlarına engel olacak kadar çok ağacın olduğu yer” olarak tanımlamıştır.⁵⁴ Kur’ân’da ebedi saadet yurdunun, kök anlamında gizlilik olan cennet kelimesiyle karşılanması iki nedenledir. Birinci neden, aralarındaki büyük farka rağmen cennetin yeryüzündeki bahçeye benzetilmesi; ikinci neden ise cennet nimetlerinin insanlardan gizlenmesidir.⁵⁵ Cennet kavramı muhtevası çok geniş olan bir kavramdır ve müminleri iyi amelleri yapmaya yönlendirecek kadar zengin ve olağanüstü nimetleri barındırmaktadır.

1.2. Kur’ân ’da Geçen Cennet Lafızları

Kur’ân’ı Kerîm’de cennet lafzı, muhtelif formlarıyla yüz kırk yedi yerde geçmektedir. Cennet kelimesi Kur’ân ’da, dünyadaki bahçe, Hz. Âdem ile Hz. Havvâ’nın yerleştirildiği mekân, sidretü’l müntehânın civarında bulunan me’vâ cenneti ve ahiret cenneti olarak zikredilmiştir.⁵⁶ Bu lafzın جنة şeklindeki formu altmışaltı âyette⁵⁷, جنتك şeklindeki formu iki âyette, جنته formu bir âyette, جنتي formu bir âyette, جنتان formu üç âyette, جنتين formu dört âyette, بجننتيهم formu bir âyette⁵⁸ ve جنات formu altmış dokuz âyette⁵⁹ geçmektedir.⁶⁰

⁵⁰ el- En’âm 6/76.

⁵¹ Ebü’l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. El- Mufaddal er-Râgıb el İsfahanî, *Müfredât*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları,2010), “cnn”, 242-243.

⁵² Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “cnn”, *Lisanü’l Arab*, (İran: y.y,1405),13/92-100.

⁵³ Ebü’t-Tâhir Meccüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, “cnn”, *el-Kamûsü’l Mûhît*, s.1187

⁵⁴ Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razî et-Taberistânî, *Tefsîr-i Kebîr*, (Tahran, Dar’ül Kütüb’ül İlmiyye, t.s.), 29-30/78.

⁵⁵ İsfahanî, “cnn”, 243.

⁵⁶ Topaloğlu, “Cennetin İsimleri”,7/376.

⁵⁷ 2/ 35, 82, 111,214, 221, 265, 266; 3/133,142, 185; 4/ 124; 5/ 72; 7/19, 22, 27, 40, 42, 43, 44, 46, 49, 50; 9/111; 10/ 26; 11/ 23, 108; 13/ 35; 16/ 32; 17/91; 19/60, 63; 20 /117, 121; 25/ 8, 15, 24; 26/85, 90; 29/58; 36/26, 55; 39/73, 74; 40/40; 41/30; 42/ 7; 43/70, 72; 46/14, 16; 47/ 6, 15; 50/31; 53/15; 56/89; 57/21; 59/20; 66/11; 68/17; 69/ 22; 70/ 38; 76/12; 79/ 41; 81/13; 88/10.

⁵⁸ 18/39, 40; 18/35; 89/30; 34/15; 55/46,62; 18/32, 33; 34/16; 55/54; 34/16

⁵⁹ 2/25; 3/15,136, 195, 198; 4/ 13, 57, 122; 5/12, 65, 85, 119; 6/99, 141; 9/21, 72, 89, 100; 10/ 9; 13/ 4, 23; 14/ 23; 15/ 45; 16/ 31; 18/ 31, 107; 19/ 61; 20/ 76; 22/ 14, 23, 56; 23/19; 25/10; 26/ 57, 134, 147; 31/ 8; 32/19; 35/ 33; 36/ 34; 37/ 43; 38/ 50; 40/ 8; 42/ 22;44/ 25, 52; 47/ 12; 48/ 5, 17; 50/ 9; 51/ 15; 52/ 17; 54/54; 56/ 12; 57/ 12; 58/22; 61/12; 64/ 9; 65/ 11; 66/ 8; 68/ 34; 70/35; 71/ 12; 74/ 40; 78/ 16; 85/ 11; 98/ 8

⁶⁰ Mu’cemu’l-mufehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm, “جنة”,(Erişim 24 Ocak 2023)

1.3. Cennetin İsimleri

Müminlerin ahirette elde edecekleri nihai hedef olan cennet, muhtelif âyet ve hadislerde çeşitli isim ve terkiplerle tasvir edilmiştir. Müminler takva derecelerine göre farklı özellikler ihtiva eden cennetlerde muhtelif nimetlerle ödüllendirileceklerdir. Bu muhtelif cennetlerin sayısı konusunda kesin bir tespit yapmak mümkün olmamakla birlikte Hz. Peygamber (s.a.v) cennette yüz farklı derecenin bulunduğunu dile getirmiş ve bilhassa dört cennete vurgu yapmıştır.⁶¹ Müfessir ve dil âlimi İsfehâhî'ye (ö.V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) göre Firdevs cennetlerinin zikredildiği âyette⁶² cennetin çoğul formda kullanılmasının sebebi cennetlerin yedi tane olmasındandır. Bu cennetler Kur'ân'da şu şekilde isimlendirilmiştir:

1. Firdevs cenneti
2. Adn cenneti
3. Naîm cenneti
4. Darû'l Huld cenneti
5. Me'va cenneti
6. Dâr'üs- Selâm
7. İlliyyûn⁶³

Râzî ise muhtelif âyetlerde cennât (cennetler) kelimesinin kullanılmasının nedenini iki şekilde izah etmiştir. Bu nedenlerden birisi Rahmân sûresinde zikredilen iki cennet ifadesi; diğeri ise her müminin payına bir cennetin düşme ihtimalidir.⁶⁴ Râzî, hem Rahman sûresinin 46 ve 62. ayetlerindeki “iki cennet” ifadesinin, hem de Bakara sûresinin 25. ayetindeki cennât kelimesinin nekre (belirsiz) olarak kullanılmasının nedenini, cennet derecelerinin ve nimetlerinin çokluğuyla izah etmiştir. Bu izaha göre cennet, mükâfat yerinin tamamının adıdır ve bu yer müminlerin mertebelerine göre hazırlanmış birçok cenneti içermektedir.⁶⁵

Bu açıklamalardan hareketle cennetin isimleri denilen olgu, aslında cenneti niteleyen özellikler mi midir yoksa cennetin tamamını oluşturan farklı muhteviyattaki cennetleri mi ifade etmektedir. Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü üzere bu konuda

⁶¹ Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslam*, (İzmir: Diyanet Yayınları, 2019), 7/675.

⁶² Kur'ân Yolu (Erişim 20 Mayıs), el-Kehf 18/107.

⁶³ İsfehâhî, “cnn”, 243.

⁶⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 15/174.

⁶⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/167; 21/129.

“derece” ya da “isim” şeklinde farklı sınıflandırmalar mevcuttur. Ancak biz konuyu “Cennetin İsimleri” başlığı altında değerlendirmenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

1.3.1. Firdevs Cenneti

Firdevs kelimesi, üzüm bağları başta olmak üzere her türlü ağacın bulunduğu geniş bahçe anlamına gelmektedir ve bu kelimenin çoğulu *feradistir*. İslamî kaynaklarda Firdevs kelimesinin Arapça kökenli olduğunu söyleyenler olduğu gibi Grekçe ve Farsça kökenli olduğunu iddia edenler de mevcuttur. İslam âlimlerinin naslara ve rivâyetlere dayanarak Firdevs ile ilgili yaptıkları yorumları iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Birinci kategoriye oluşturan görüşe göre Firdevs, cennetin tamamı için kullanılan bir isimdir çünkü Firdevs müzekker bir kelime olduğu halde Kur’ân’da onun için müennes zamiri (هُمُ فِيهَا خَالِدُونَ)⁶⁶ kullanılmıştır. Bu da Firdevs’in, cennet kelimesinin yerine kullanıldığını göstermektedir. İkinci kategoriye oluşturan görüşe göre ise Firdevs, cennetin ortasındadır ve cennetin en üst ve en kıymetli bölgesini oluşturmaktadır. Firdevs hakkında öne sürülen bu görüşlerden ikinci görüşün daha makul olduğu söylenebilir. Zira sahih hadisler bu görüşü destekler niteliktedir.⁶⁷Nitekim Enes b. Mâlik’ten rivayet edilen bir hadise göre Hârise b. Sürâka’nın annesi olan Rübeyyi, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelerek Bedir Savaşı’nda şehit düşen oğlunun ahiretteki durumunu sormuş, oğlu cennette ise sabredeceğini; cennette değilse var gücüyle ağlayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle cevap vermiştir:

“Ey Hârise’nin annesi, sana şanlı bir haber vereyim. Cennette birçok yüksek dereceler vardır. Oğlun muhakkak bunlardan Firdevs-i A‘la’ya (en yüksek dereceye) erişti buyurmuştur...”⁶⁸

Firdevs kelimesi Kur’ân’da iki âyette geçmektedir ve bu ayetler şöyledir:

⁶⁶ el- Mü’minûn 23/11.

⁶⁷Mehmet Sait Özervarlı, “Firdevs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul; TDV Yayınları,1996), 13/123-124.

⁶⁸ Zeynü’-d-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi’l- Lâtifi’z- Zebîdî, *Sahih-i Buhâri Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Kâmil Miras, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978), 8/279.

“İman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlara gelince onlar için konak olarak Firdevs cennetleri vardır.”⁶⁹

“Firdevs cennetine varis olacaklar ve onlar orada ebedî kalacaklardır”⁷⁰

Râzî, Kehf sûresinin 107. ayetini izah ederken Katâde'nin (ö.117/735) Firdevs'in cennetin merkezi ve en üstün yeri olduğunu ifade eden rivayetini; Mücahid'in ise (ö.103/721) Firdevs'in Rumca kökenli “bahçe” anlamına gelen bir kelime olduğuna dair açıklamasını aktarmıştır.⁷¹ İlâveten Râzî, Mü'minûn sûresi'nin 11. âyetinin tefsirinde de Firdevs'in Habeş diline ait olduğunu ve “cennet” manasına geldiğini söylemiştir. Ancak Râzî burada şahısların ismini vermeden, bu kelimenin Rumca kökenli olduğunu iddia edenlerin de olduğunu dile getirmiş ve bu açıklamaların devamında Firdevs'le ilgili hadisleri aktarmıştır.⁷² Râzî'nin aktardığı hadislerden biri şöyledir:

“...Siz Allah'dan (c.c) cenneti istediğiniz zaman Firdevs'i isteyiniz. O, cennetin efdâlidir ve en yücesidir... Cennetin ırmakları da Firdevs'ten akar.”⁷³

Görüldüğü üzere Râzî, Firdevs cennetinin geçtiği ayetleri tefsir ederken hadislerden ve rivayetlerden faydalanmış, tefsirinin çoğu yerinde yaptığı geniş izahları, Firdevs'i zikreden ayetlerin tefsirinde oldukça kısa tutmuştur.

1.3.2. Adn Cennetleri

Adn, sözlükte “bir yerde ikamet etmek, her şeyin merkezi”⁷⁴ manasına gelmektedir. Adn kelimesi Kur'ân'da cennât kelimesiyle birlikte zikredilmiş olup ahirette müminlerin ebedî kalacağı muhtelif cennetleri tasvir edici şekilde kullanılmıştır. Kur'ân'da on bir yerde zikredilen Adn cennetlerinde insanları cezbeden türlü türlü nimetlerin varlığından söz edilmektedir.⁷⁵

⁶⁹ el-Kehf 18/107.

⁷⁰el- Mü'minûn 23/11.

⁷¹ Râzî, Tefsîr-i Kebîr, 15/265.

⁷² Râzî, Tefsîr-i Kebîr, 16/396.

⁷³ Zebidî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, 8/258-259.

⁷⁴ Firûzbadi, “adn”, 1214; İbn Manzûr, “adn”, 13/279.

⁷⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Adn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*(İstanbul: TDV yayımları, 1988), 1/390.

“Allah (c.c) mümin erkeklere ve mümin kadınlara içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve adn cennetlerinde güzel meskenler vaat etmiştir...”⁷⁶

Taberî de tefsirinde, Adn cennetleri hakkında muhtelif görüşlerin olduğunu dile getirmiştir. Tefsirinde isim vermeden bazı âlimlerin, Adn cennetlerinin sadece peygamberlere, sıdıklara ve şehitlere tahsis edileceğine dair görüşlerinin olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca bazı sahâbi ve âlimlerin isimlerini zikrederek de onların Adn cennetleriyle alakalı rivayetlerine yer vermiştir. Taberî'nin aktarımlarına göre Ebû Derdâ (ö.32/652), Adn cennetinin hiçbir gözün göremediği bir mesken olduğunu ve burayı derecesi yüksek müminlerin kazanacağını söylemiştir. Abdullah b. Mesud (ö.32/652-653) Adn denilen yerin cennetin merkezi olduğunu beyan ederken, Hasan-Basri (ö.110/728), bu cennetin özel bir köşk olduğunu ifade etmiştir.⁷⁷

Ayette geçen Adn cennetlerinin mahiyeti hakkında farklı görüşler mevcuttur ve Râzî bu mevzûyu, tefsirinde bazı rivâyetleri aktararak açıklamaya çalışmış ve sonunda Adn isminin cennetin belirli bir yeri ya da cennetin sıfatı olabileceğini ifade etmiştir. Râzî'nin aktardığı rivayetlerde Adn cennetiyle ilgili ilginç bilgiler mevcuttur. Bu rivayetlerde Adn cennetini İbn Mesûd, cennetin ortası yani merkezi olarak açıklamıştır. İbn Abbas'a göre ise cennetin kasabasıdır ve buranın tavanı Allah'ın (c.c) arşıdır. Adn, peygamberlerin ve derecesi yüksek kulların mekânıdır. Bu güzel mekânda Tesnîm pınarı, inci, yâkut ve altından yapılmış köşkler bulunur ve misk kokulu rüzgârlar burada bulunanlara doğru eser.⁷⁸

1.3.3. Naîm Cennetleri

Arapça'da “bol miktardaki nimet,⁷⁹ bolluk ve rahatlık içinde yaşama, gönül rahatlığı ve mutlu hayat” anlamına gelen *naîm* kelimesi insanı saadete erıştiren maddi ve manevi tüm nimetleri ifade etmektedir.⁸⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de naîm cenneti terkibi on âyette geçmektedir. Bu âyetlerden ikisi şöyledir:

⁷⁶ et-Tevbe 9/72.

⁷⁷ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et- Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin (İstanbul. Hisar Yayınevi, 1996), 4/323.

⁷⁸ Râzî, *Tefsîri-i Kebîr*, 12/87-88.

⁷⁹ İsfahanî, “n'am”,1072.

⁸⁰ Topaloğlu, “cennet”, 7/376.

“Beni naîm cennetlerine girenlerden eyle”⁸¹

“İşte onlar nimetlerle dolu cennetlerde Allah’a (c.c) en yakın olanlardır.”⁸²

Yukarıda zikredilen Şuarâ sûresinin 85. ayetinde geçen naîm cennetine girme talebinde bulunarak dua eden kişi Hz. İbrahim’dir. Râzî, Hz. İbrahim’in ahiret ganimetini dünya ganimetine benzeterek naîm cennetine vâris olmayı Allah’tan niyaz ettiğini dile getirerek bu ayeti müteşabihlik ilkesi doğrultusunda izah etmeye çalışmıştır. Nitekim Râzî’ye göre de miras olgusu, dünya hayatında istifade edilen bir ganimettir.⁸³İlaveten Râzî, Arapça’da “dâr’üz-ziyafe” (ziyafet evi), “dâr’ül adl” (adalet evi) gibi izafet çeşidinin olduğunu dolayısıyla Vâkıa sûresinin 12. âyetinde yer alan “فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ” izafetinin de içinde barındırdığı nimetlerden dolayı bu şekilde oluşturulduğunu ifade etmektedir. Ancak Râzî’ye göre dünyadaki bahçeler (cennetler) her zaman insanların zevk için oluşturdukları alanlar olmayabilir. Bazı yerlerde de bu bahçeler, insanların hayatlarını devam ettirebilmek için çalışmak zorunda kaldıkları iş mekânlarıdır. Ancak ahiretteki bu nimet cennetleri/bahçeleri dünyadakilerden farklı olarak sadece zevklenmek ve güzel vakit geçirmek için cennetliklere sunulacaktır.⁸⁴Görüldüğü üzere Râzî, burada dünya bahçeleriyle cennet bahçelerini kıyaslayarak açıklamalarda bulunmuştur.

1.3.4. Cennetü’l- Huld

Dar’ul- Huld terkiibini oluşturan “huld” kavramı herhangi bir şeyin bozulmaya uğramaktan uzak olması ve olduğu gibi (uzun yıllar) kalması anlamına gelmektedir. Arap dilinde değişimi ve bozulması uzun zaman alan her şey için hulûd sıfatı kullanılmaktadır. Cennetteki “hulûd” kavramı ile kastedilen ise orada bulunan eşyanın herhangi bir şekilde bozulmadan sonsuza kadar asli haliyle kalmasıdır.⁸⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de huld kelimesinin farklı formları seksen yedi yerde geçmektedir. Arap dil bilginleri ve tefsircilerin huld kavramının temel manasının “ebediyet” değil “uzun zaman sürmek” olduğunu dile getirdikleri ve ahiret hayatının ebediliğinin huld kelimesi ile değil başka naslarla delillendirildiğini ifade ettikleri bilinmektedir. Ayrıca Huld kavramının Kur’ân’da ve hadislerde hem cennet ehli hem

⁸¹ eş-Şuarâ, 26/85.

⁸² el-Vâkıa 56/11-12.

⁸³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*,17/348.

⁸⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/174.

⁸⁵ İsfahânî, “hld”, 353.

de cehennemlikler için ortak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Kur’ân’da inkâr yolunu seçenlerin akıbetlerinin cehennem yani Dâr’ül-huld⁸⁶ (ebediyet yurdu) olacağı ifade edilmiştir. ⁸⁷ Cennetü’l-Huld ve Cennetü’l-me’va terkipleri her ne kadar müstakil bir isim kabul edilmişlerse de bu terkiplerde yer alan “huld” ile “me’va” kelimelerinin cennetin vasıflarını ifade eden tamamlayıcı kavramlar olduğu söylenebilir.⁸⁸ Cennet’ül-huld ter kibinin geçtiği bir âyet şöyledir.

“De ki: “Bu mu daha iyidir, yoksa Allah (c.c)’a saygılı olanlara vaat edilen ebedî cennet (Cennetü’l huld) mi? İşte bunlar için cennet bir ödül ve nihaî durak olacaktır.”⁸⁹

Râzî, mezkûr ayetin izahını yaparken “şükr ve şükür” kelimelerinin aynı manaya gelmesi gibi “huld ve hulûd” kelimelerinin de aynı anlamı içerdiğini dile getirmiştir. İlaveten Râzî, cennetin mükâfat yurdu olduğu ve ebedî kılındığı bilindiği halde mezkûr ayette “ebedîlik cenneti” olarak zikredilmesinin sebebini, izafetin (tamlamanın) bazen bir sıfatın üstünlüğünü açıklamak amacıyla kullanılmasından kaynaklanabileceğini söylemiştir. Yani Râzî’ye göre “cennetü’l-huld” ter kibi, cennetin ebedilik özelliğini açıklamak için de kullanılmış olabilir.⁹⁰

1.3.5. Cennetü’l Me’vâ

Cennet çeşitlerinden biri olan me’vâ, اوى- يايى - ماوى fiilinin mastarıdır ve “Himaye etmek, barındırmak” manasına gelmektedir. Nitekim Kehf sûresi 10. âyette اذ اوى الوئبة الى الكهف âyetinde gençlerin mağaraya sığınmasından; Hûd sûresi 43. âyette de قال ساوى الى جبل يعصمني من الماء Hz. Nuh’un oğlunun sudan kurtulmak için dağa sığınacağını söylediğinden bahsetmektedir.⁹¹ Ancak “Cennetü’l-me’va” ter kibi Kuran’ı Kerim’de aşağıdaki iki âyette zikredilmiştir:

“Andolsun ki onu (meleği) iniş esnasında en sondaki sidretü’l- müntehanın yanında bir daha gördü. Ki onun yanında huzur içinde kalınacak cennet (me’vâ) vardır.”⁹²

⁸⁶ el-Fussilet, 41/28.

⁸⁷ Bekir Topaloğlu, “Huld”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV,1998), 18/324.

⁸⁸ Bekir Topaloğlu, “Cennetin İsimleri”, 376.

⁸⁹ el-Furkân, 25/15.

⁹⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17/193.

⁹¹ İsfehani, “evy”,114.

⁹² en-Necm, 53/15.

“İman edip dünya ve ahirete yararlı işler yapanlara, yapmış olduklarına karşılık, hazır olarak onları bekleyen, huzur içinde kalacakları (me’vâ) cennetler vardır.”⁹³

Râzî, Cennetü'l-Me'va'nın hangi cennet olduğu hususunda farklı görüşlerin olduğunu dile getirdikten sonra bu farklı görüşlerin kimlere ait olduğunu belirtmeden izahlarda bulunmuştur. Râzî'nin aktardığına göre bazı âlimler, Cennetü'l-Me'va'nın takva sahiplerine vaat edilen cennet olabileceğini söylemişler bazıları ise şehitlerin ruhlarının bulunduğu cennet olduğunu iddia etmişlerdir. Bu görüşlerden farklı olarak Cennetü'l-Me'va'nın meleklerle ait olabileceğini iddia eden âlimler de mevcuttur.⁹⁴ Bu açıklamalara paralel olarak Abdullah b. Abbas (ö.68/687-688) ve Katade (ö.117/735) Cennetü'l-Me'va'nın arşın sağ tarafında bulunduğunu ve şehitlerin menzili olduğunu rivayet etmişlerdir.⁹⁵

1.3.6. Dar'üs -Selam

Kur'an'da Dar'üs-Selam terkibi iki âyette geçmekte olup ev, şehir, bölge, dünya anlamlarındaki “dâr” kelimesi ile açık ve gizli hastalıklardan/afetlerden uzak olma anlamına gelen “selâm” kelimelerinin terkihiyle oluşmuştur. Gerçek selamet ancak cennette olur çünkü cennette sonu olmayan bir yaşam, yokluğun olmadığı bir zenginlik, izzet ve sıhhat mevcuttur.⁹⁶ Darü's-selâm terkihinin geçtiği âyetler ise şunlardır:

“Rableri katında onlara esenlik yurdu vardır.”⁹⁷

“Allah (c.c) esenlik yurduna çağırıyor ve dilediğini doğru yola iletiyor”⁹⁸

Râzî ise ilk âyetin hasr (sadece) manası taşıdığını ve dolayısıyla “Selâm yurdu sadece onlarıdır” manasına geldiğini ifade ettikten sonra Dar'ül Selam ile ilgili iki görüşün olduğunu beyan etmiştir. Birinci görüşe göre selam, Allah'm (c.c)

⁹³ es-Secde, 32/19.

⁹⁴ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 20/504.

⁹⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et- Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Kerim AYTEKİN- Hasan KARAKAYA (İstanbul: Hisar Neşriyat, 1996), 8/40.

⁹⁶ İsfahani, “dâr” 394; “slm”, 509.

⁹⁷ el-En'âm 6 /127.

⁹⁸ el-Yunus 10/25.

isimlerinden olduğu için Dar'ül Selam terkibi Allah'ın (c.c) yurdu anlamına gelmektedir. İkinci görüşe göre ise cennet, içinde her türlü selâmeti barındırdığı için bu terkiplerle kullanılmış olabilir.⁹⁹

1.3.7. İlliyyûn

İlliyyûn, “yükseklik” manasına gelen عُلُوّ kökünden türeyen عَلِيّ kelimesinin çoğuludur ve عَلِيّ “değeri yüksek, şerefli” anlamlarına gelmektedir. Bu kökten muhtelif fiil formları türetilmiştir ve birçok âyette bu formlar karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁰ Örneğin;

Hac sûresinin 62. âyetinde (وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ) “Şüphesiz yüce olan ve büyük olan sadece Allah (c.c) 'tır”

Neml sûresinin 63. âyetinde (تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ) “Allah (c.c) onların ortak koştuklarından çok yücedir, münezzehtir”

İlliyyûn kelimesi ise bir âyette zikredilmiştir. Kelimenin geçtiği âyet ise şöyledir:

كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ

“Hayır, hayır; İyilerin kitabı hiç şüphesiz İlliyyûn 'dedir.”¹⁰¹

Râgıp el-İsfahanî İlliyyûn ve Siccîn kelimeleriyle ilgili farklı rivayetlerin olduğunu dile getirmiş, bu rivayetleri râvilerini zikretmeden aktarmıştır. Bu rivâyetlere göre cennetin en yüce yerine İlliyyûn; cehennemın en kötü yerine de siccîn denildiğini belirtmiştir. İsfahanî, ayrıca İlliyyûn kelimesinin akıllılara ait bir çoğul formu olduğunu dolayısıyla bu kelime ile cennette yaşayanların kast edildiğini ve İlliyyûn kelimesine bu şekilde anlam vermenin Arapça'ya daha uygun olduğunu dile getirerek mezkûr âyeti “İyiler cennet ehlinin arasındadırlar” şeklinde anlamanın daha uygun olacağını dile getirmiştir.¹⁰²

Taberî'ye göre İlliyyûn, “yüksekler yükseği” anlamına gelmektedir. Bu yüksekliğin nerede olduğu hususunda net bir şey söylemenin doğru olmadığını, zira bunu sadece Allah'ın (c.c) bildiğini ifade eden Taberî, İlliyyûn'ın yedi kat gökten

⁹⁹ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 10/178.

¹⁰⁰ İsfahanî, “alv”, 722-724.

¹⁰¹ el- Mutaffîfîn, 83/18.

¹⁰² İsfahanî, “alv”, 724.

aşağıda olamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca Taberî, İlliyyîn'nin yedi gök, Sidretü'l Müntehâ, ya da arşın ayağından birisi olabileceğini de zikretmiştir.¹⁰³

Zemahşerî'ye göre İlliyyûn, meleklerle beraber cin ve insanlardan iyi kulların yaptığı her amelin yazıldığı büyük hayır defterinin özel adıdır. Bu deftere İlliyyûn denilmesinin sebebi hürmet göstergesi olarak cennet derecelerinin en yücelerine ya da meleklerin barındığı yedinci kat semaya yükseltilmesindedir. Zemahşerî, râvi ismi zikretmeden bununla ilgili bir rivayet aktarmaktadır. Rivâyete göre ihlasla yapılan bir amel melekler tarafından Allah'ın huzuruna yükseltildiğinde bu amel İlliyyûn'a yazılmakta; ihlasla yapılmayan amel ise Siccîn'e kaydedilmektedir.¹⁰⁴

Râzî ise mezkûr âyeti izah ederken birçok müfessirin görüşlerini aktardıktan sonra kendi görüşünü beyân etmiştir. Râzî, iyi kulların kitabının, Allah'a yakın melekler (mukarrebûn) tarafından korunan mühürlü bir kitap içinde olduğunu beyan etmiş ve bu manânın âyetin zahirine daha uygun düştüğünü ifade etmiştir. Başka bir ifadeyle Allah'a (c.c) yakın olan mukarreb meleklerin Levh-i Mahfûz'u korumakla görevliken iyi kulların kitaplarını da korumakla görevlendirildiklerini dile getirmiştir. Bu mukarreb meleklerin, iyi kulların amellerini hâfızalarında tutarak hesap vaktinde şahitlik edebileceğini de söyleyen Râzî, İlliyyîn'nin yedinci kat semâda olduğunu söyleyenlerin görüşlerinin isabetli olduğunu dile getirmiştir. Râzî, tefsirinde İbn Abbas'ın, İlliyyîn'in yedinci kat semâda olduğuna dair rivayeti de aktarmıştır. Râzî'ye göre iyilerin kitabının İlliyyîn'de olması ve mezkûr sûrenin 21. âyetinde zikredildiği gibi meleklerin (mukarrebûn melekler) onlara şahitlik etmeleri iyilerin kıymetini ortaya koymaktadır.¹⁰⁵

1.3.8. İki Cennet Meselesi

Rahman sûresi 46 ve 62. âyetlerinde iki cennetten bahsedilmekte, müteakip âyetlerde ise bu cennetlerin özellikleri anlatılmaktadır. Bu âyetler sırasıyla:

“Rabbinin huzurundan korkan kimse için çifte cennet vardır”¹⁰⁶

“Bu ikisinden başka iki cennet daha vardır”¹⁰⁷

¹⁰³ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 9/ 42.

¹⁰⁴ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 6/1210.

¹⁰⁵ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 22/576-577.

¹⁰⁶ er-Rahmân 55/46.

¹⁰⁷ er-Rahmân 55/62.

Yukarıda zikredilen ilk âyetin Hz. Ebu Bekir hakkında indirildiğini söyleyenler olduğu gibi Allah'ın (c.c) azabından kurtulmak için ateşe atılmak isteyen bir kişi için de nâzil olduğunu rivâyet edenler vardır. Ancak İbn Abbas bu âyetin genel hüküm ifade ediyor olmasının daha doğru olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla Allah'a (c.c) hesap vermekten korkarak bu doğrultuda yaşamaya çalışanlara ahirette iki cennet verileceği vaad edilmiştir. Ebû Derdâ'nın bir rivâyetine göre Hz. Peygamber bir gün "Rabbinin makamından korkan kimse için çifte cennet vardır" âyetini okuyunca Ebu Derdâ: 'Zina etmiş ve hırsızlık yapmış olsa da mı' sorusunu üç defa soruncu Hz. Peygamber aynı âyetle cevap vermiştir.¹⁰⁸

Zemahşerî, Rahmân sûresinin 46. âyetinde geçen iki cennetin zikredilme nedenini farklı yorumlarla izah etmiştir. Zemahşerî'ye göre iki cennet insanlar ve cinler için olabileceği gibi; biri itaat, diğeri de günahlardan kaçınma için olabilir. Ayrıca Zemahşerî, ikinci cennetin salih amel işleyen kullara Allah'ın (c.c) bir lütfu olarak da verilebileceğini söylemiştir.¹⁰⁹

İmam Kurtubî ise yukarıda zikredilen iki cennet arasındaki mertebe farkını bu cennetlerde mevcut olan pınarlar üzerinden değerlendirmiştir. Zira Rahmân sûresi 50. âyette فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ akıp giden iki pınardan söz edilirken, 66. âyette فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِ suları coşan iki pınardan bahsedilmektedir. Kurtubî'ye göre suların coşması, suların akmasından daha aşağı mertebede olduğu için mezkûr âyetlerde zikredilen iki cennet arasındaki mertebe farkı bu şekilde anlaşılmış olmaktadır.¹¹⁰Kurtubî'nin bu yorumunu okuyanlar muhtemelen ilk etapta derecelendirmenin tam tersi olması gerektiğini düşünebilir. Ancak biz akan suyun, insanların çoğuna göre fişkırان sudan daha öncelikli olduğu kanaatindeyiz. Örneğin, fiskiyeli su havuzlarındaki fişkırان su görüntüsü ile gürül gürül akan bir ırmak ya da şelâle karşılaştırıldığında akan suyun, insanların çoğuna daha cazip gelmesi muhtemeldir. Elbette cennetteki pınarların farklı özellikleriyle, güzelliği ve zevk vericiliği tartışılmazdır. Ancak Kurtubî'nin izahına göre pınarların akıcılığının ya da fişkırان özelliğinin cennetlerin derecelerini

¹⁰⁸ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân -ı Kerîm Tefsîri*, çev. Bekir Karlığa - Bedrettin Çetiner (İstanbul, Çağrı Yayınları, 1986), 14/7657-7658.

¹⁰⁹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsîri*, 6/520.

¹¹⁰ İmam Kurtubî, *el- Camiu li- Ahkâmi'l- Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları,2002), 16/581.

belirlemesi bize göre zorlama bir yorumdur. Biz de burada kısa bir izahla, onun yorumunu kendi bakış açımıza göre bu şekilde değerlendirmeyi uygun görmekteyiz.

Râzî'ye göre ise, ilk âyette geçen iki cennet ifadesinin nekire şeklinde zikredilmesi cennet derecelerinin sınırsızlığına ve cennet nimetlerinin sayılamayacak kadar fazla olduğuna bir işarettir. İlâveten cennette mükâfat derecelerinin ilkinin cennet olduğunun, cennete girdikten sonra da birçok mertebelerin ve ilahi lütufların var olduğunun bu âyetten anlaşılabilirliğini ifade etmiştir. Râzî yukarıdaki âyette geçen “iki cennet” vaadine, Zemahşerî'nin görüşlerine paralel üç farklı yorum getirerek açıklamaya çalışmıştır. İlk yorumu bu iki cennetin insanlar ve cinler için olduğu yönündedir. İkinci görüşünde ise cennetin birinin mâsiyetleri terk için diğerinin ise itaatler için olduğu yönündedir. Ayrıca bu cennetlerin birisinin mükâfat olarak diğerinin ise “mükâfata ek olarak verilen cennet” olabileceği ihtimalinin de olduğunu ifade eden Râzî, daha açık bir ifadeyle burada biri maddi diğeri ise rûhi (manevî) olan iki cennetin kastedilmiş olabileceğini söylemiştir. Râzî'ye göre cennetin bazı âyetlerde tekil kullanılmasının sebebi orada çöl ve tarla gibi boş arazilerin olmamasıdır. Dolayısıyla ağaçlar ve evler birbirine bitişiktir. Çoğul kullanılmasının sebebi ise cennette çok sayıda ağaç ve evin bulunmasıdır.¹¹¹

Rahmân sûresinin sonraki âyetlerinde bu cennetlerin özelliklerinden bahseden âyetlerin olduğunu görülmektedir. Bu cennetlerde çeşit çeşit ve emsalsiz nimetlerin, akıp giden kaynakların, her meyveden farklı türlerin ve güzel özelliklere sahip hurilerin bulunduğu zikredilmiştir.

Görüldüğü üzere Allah'ın kullarına vaad ettiği cennet farklı muhteva ve isimlerle Kur'ân'da ve hadislerde zikredilmiş insanların dünyada doğru istikamete yönelmelerini sağlamak için nihai amaç olarak idealleştirilmiştir. Cennetin isimleri olarak ele aldığımız bu konu aslında bir yönüyle cennetin niteliklerini ortaya koymaktadır. Her ne kadar mezkûr cennetler arasında derece farkı olsa da muhtevası itibariyle müminleri heyecanlandıran özellikler son derece çarpıcıdır.

¹¹¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/129-132.

2. Cennet Kavramının Dil /Müteşâbih İlişkisi

Kuran-ı Kerim’de gayb âlemi ile ilgili birçok âyet ve tasvir yer almaktadır. Gayb “Duyularla görülmeyen ve insan bilgisinin kapsamına girmeyen her şey”¹¹² için kullanılmaktadır. Gayb kavramı kendi içinde çeşitli kategorilere ayrılmakla birlikte Kur’ân ’da bu kavram muhtelif anlamlarda kullanılmıştır. Bir olayın iç yüzü, gizli ve sır olan şeyler, tarihi olaylar, görülmeyen her şey, âhiret, cin gibi kavramlar da gaybla ilgilidir.¹¹³

Cennet ve cehennem kavramları şüphesiz gaybî bilgilerin en ilginç olanlarından. Kur’ân, özelde nüzul dönemi Arabistan coğrafyasında yaşayan kabilelere hitap eden bir dil kullanmış, mesajlarını bu dilin anlatım imkânlarıyla ifade etmeye çalışmıştır. Bu ifade tarzında ise bazen muhkem bazen de müteşâbih bir dil kullanılmıştır. Muhkem dil tercihinde, ifadelendirmeye çalıştıklarını olduğu gibi anlatırken, müteşâbih dil kullanımında ise soyut olan nesneyi somut gerçekliğe benzeterek anlatmayı hedeflemiştir. İnsan gayb ilişkisi bağlamında somut yani hayatın içinden örnekler sunmak sûretiyle soyutun anlatılması zorunludur. Çünkü insanın metafizik boyutu gerçek mahiyetiyle kavraması mümkün değildir. Nitekim Secde sûresinin on yedinci âyetinde bu durum “*Yaptıklarına karşılık olarak onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez*”¹¹⁴ şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla Kur’ân, bizim bakış açımıza göre gayb kategorisinde olan soyut gerçekleri algı alanımıza giren varlıklarla somutlaştırarak anlatmaya çalışmıştır.¹¹⁵ Nitekim tefsir âlimi Zemahşerî (ö.538/1144) (...مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أَكْثَرُ دَائِمٍ وَظِلُّهَا...) “Muttakilere vaat edilen cennetin durumu şöyledir: Zemininden ırmaklar akar, yemişleri ve gölgesi süreklidir...”¹¹⁶ âyetini izah ederken insan açısından gayb olan bir şeyin görünen bir örnekle anlatılmasının amaçlandığını ifade etmiştir.¹¹⁷ Dolayısıyla bu âyette ifade edildiği gibi yemişlerin ve cennet gölgesinin süreklilik arz etmesi,

¹¹² İsfahanî, “gyb” 767.

¹¹³ İlyas Çelebi, “Gayb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,1996), 13/406.

¹¹⁴ es- Secde 32/17.

¹¹⁵ Mustafa Öztürk, “Kur’ân’ın Cennet Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel” *İslamiyât Dergisi* 4/1 (2001), 147.

¹¹⁶ er- Ra’d, 13/35.

¹¹⁷ Ebü’l Kâsım Mahmûd, b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsîri*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun “vd.”, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları), 3/768.

dünyevî nimetlerden farklılığını ortaya koymakla birlikte cennet nimetleri insanlara tanıdık gelen sembollerle somutlaştırılmıştır.

Kur'ân'daki cennet tasviri içeren ayetleri edebî bir dille izah etmeye çalışan Seyyid Kutub'un (1906-1966) bu konudaki yorumları da oldukça isabetli görünmektedir. Kutub, cennet tasvirlerinin beşeri tasavvurlara yakınlığı sebebiyle zahiri manası itibariyle hislere hitap eden birtakım nimetler olduğunu, bu nimetleri dünya ehlinin, hakikate uygun şekilde anlamaya muktedir olmadığını ancak ruhların zevk alacağı, zihinlerin de anlayabileceği yakın bir mana ile idrak edilebileceğini ifade etmiştir.¹¹⁸Nitekim “*Onlara cennetteki meyvelerden biri rızık olarak her sunulduğunda ‘Bu daha önce de bize rızık olarak verilendir’ derler. O kendilerine benzer şekilde verilmiştir*”¹¹⁹ âyetinde geçen “مُتَشَابِهًا” ifadesi yukarıdaki yorumları kanıtlar mahiyetindedir.

3. Cennet Tasvirleri ve Yerellik

Belirli bir tarihî dönemde vahyedilen Kur'ân hem nüzul dönemindeki hem de sonraki dönemdeki muhataplarına beşeri bir lisanın imkânları ölçüsünde hitap eden bir kitaptır. Dolayısıyla tüm Kur'ân metninin, bir vaka ya da meseleden dolayı vahyedildiği iddia edilemese bile Kur'ân 'ın tarihi bir dönemde ve aktif bir yaşam alanında indiği de inkâr edilememektedir. Bu realite Kur'ân'ın elbette evrensel nitelikli ilkeler ve hükümler içerdiği gerçeğini inkâr etmeyi gerektirmemektedir. Öyle ki Kuran'daki cennet tasvirlerine dair oluşturulan dil mahiyetinin önemli oranda nüzul dönemine özgü motifler çerçevesinde oluşturulduğu söylenebilir. Bilhassa Vâkiâ ve Rahmân gibi bazı sûrelerde yer alan teferruatlı cennet tasvirlerinde oldukça fazla yerel motif kullanıldığı için nüzul döneminde yaşayan Arap toplumunun beğeni ve meyillerinin öncelendiği söylenebilir.¹²⁰Örneğin “حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ” âyetinde¹²¹ “çadırlarına kapanmış huriler tasviri” nüzul dönemi arap toplumundaki bedevi yaşam biçiminin meyillerini yansıtmaktadır. Ancak cennetteki bu çadırlar elbette ki bedevî çadırları gibi olmayıp bunların özellikleri Hz. Peygamber'in hadisinde açıklığa kavuşmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v):

¹¹⁸ Kutub, *Fîzilâl-il Kur'ân*, 15/472.

¹¹⁹ el-Bakara, 2/25.

¹²⁰ Öztürk, *Yerel ve Tarihsel Betimlemeler*, 145-148.

¹²¹ el-Rahmân, 55/72.

“Çadır, bir incidir. Semada uzunluğu altmış mildir. Her köşesinde müminin bir ehli vardır. Diğerleri onları görmezler.”¹²² *buyurmuştur.*

Her ne kadar yukarıdaki âyette nüzul dönemi sosyal hayatın realite ve meyillerine göre bir cennet tasviri yapılmış olsa da muhtelif âyetlerde¹²³ her döneme hitap eden “meskenlerden” ve “köşklenden” söz edilmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de cennet tasvirlerini oluşturan ve ilgi uyandıran motiflerden birisi de şüphesiz içki ve içki meclisleridir. Cahiliye döneminde içki üretmek ve tüketmek Arap toplumunun yaşamına yerleşmiş oldukça köklü bir gelenek idi. Bu yüzden cennet tasvirlerinde içki çeşitleri ve içki meclisleri yer yer tekrar edilmiş, nehirler kadar çok olduğu da vurgulanarak cennete girenlere bol miktarda sunulacağı müjdelenmiştir. Bu verilerden hareketle içkinin nüzul dönemi Arap toplumu için kolay kolay vazgeçilemeyecek bir zevk ve eğlence ögesi olduğu rahatlıkla söylenebilir. İçkinin kötülüğünün tadrîci olarak bildirilmesi ve ancak Medine döneminde haram kılınması bu görüşü kanıtlar mahiyetindedir. İlâveten cennetteki içki ve içki meclisi tasvirlerine bakıldığında bunların vasıfları nüzul dönemi verileriyle benzer niteliktedir. Öyle ki nüzul dönemi içki meclislerinde koltuklar, mezeler, masalar diziliyor bunların etrafı hoş kokulu bitkilerle süsleniyor, çeşit çeşit et ve meyve sofraları hazırlanıyordu. Bu eğlence meclislerinde mekânları daha hoş ve özel kılmak için ipekten elbiseler giyilmekte, içkilerin tatları ve kokuları, zencefil, kâfur ve misk ile güzelleştirilmekteydi. Bu eğlence ortamının oluşturulmasında genç hizmetçiler görev alıyor ve bu hizmetçiler gümüşten tabaklar, özel bardaklarla efendilerine ikramda bulunuyorlardı.¹²⁴ Nitekim cennetteki içki meclislerini tasvir eden şu âyetler arapların bu yaşantılardan hareketle cennet hayatını resmetmektedir:

“Onların canlarının istediği meyve ve etten bol bol veririz. Orada karşılıklı kadeh alıp veririler... Sedeflerinde saklı incilere benzeyen genç hizmetçileri (غُلَامَانُ) etraflarında dönüp dururlar.”¹²⁵

“İyiler de karışımı kâfur olan bir kadehten içerler.”¹²⁶

¹²² Ebü’l Hüseyin, Müslim b. el- Haccâc b. el- Kuşeyrî en-Niysâbüri, *Sahih-i Muslim ve Tercemesi*, çev. Mehmet Sofuoğlu, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, t.y), 8/364-365.

¹²³ et-Tevbe, 9/72; el-Ankebut, 29/58.

¹²⁴ İzzet Derveze, *Kur’ân ’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, (İstanbul: Düşün Yayıncılık,2011), 1/90-91.

¹²⁵ et-Tûr, 52/22-24.

¹²⁶ el-İnsan, 76/5

Bu âyetler her ne kadar nüzul dönemi arap toplumunun beğeni ve isteklerini gözler önüne seriyor olsa da daha önce de ifade edildiği gibi gayb bilgisinden olan cennet hayatı bu tasvirlerle kâmilin bilinemez ancak zihinlerde bir tablonun çizilmesine yardımcı olur. Dolayısıyla mezkûr âyetler, cennet tasvirlerindeki yerellik meselelerini ortaya koymaları açısından önemlidir.

İlaveten “dikensiz sidr ağacı”¹²⁷ âyetinde ismi geçen ağaç türü, güzel tadı ve kokusu olmayan çöl ağaçlarından. Yapraklarının çok olmasından dolayı güzel gölgelik yaptığı için araplar için bu ağaçların olduğu yer gezinti yerleridir.¹²⁸ Her yönüyle mükemmel bir mekân olan cennetteki sidr ağacının vasıfları da dünyadakinden farklı ve mükemmel olmalıdır ancak bu ağacın özelliklerinin anlatılması tam anlamıyla mümkün olmadığı için yerel bir motifle tasvir edilmiştir.

4. Ahiret Hayatında İnsanların Durumu

İnsanoğlunun yaratılması ve dünyada yaşam sürmesi nedensiz değildir. İnsanlık tarihi boyunca ilahî kitaplar ve peygamberler bu gerçeği insanlara bildirmiştir. Hz. Âdem’den Hz. Muhammed’e kadar bütün dinlerde ahiret inancı vurgulanmış, insanlara ceza ve mükâfat yurdundan bahsedilmiş, yani insanlar başıboş bırakılmamıştır. Son ilahi kitap olan Kur’an’ı Kerîm’de bu gerçek tekrar edilmiş ve insanoğlunun yaratılma ve dünyada yaşama nedeni âyetlerde şöyle zikredilmiştir:

“Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”

“Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu denemek için ölümü ve hayatı yaratan odur. O güçlüdür, çok bağışlayıcıdır.”¹²⁹

Kur’ân ahiret hayatında cenneti kazanacak müminleri ve cehennemlik olanları Vâkıa sûresinde üç kategoride şöyle tasnif etmiştir.

“Siz de üç gruba ayrıldığımız zaman: Biri amel defteri sağından verilenler (ashâb-ı meymene) ne mutlu o sağından verilenlere! Diğeri amel defteri solundan verilenlerdir (Ashâb-ı meş’eme) ne bedbaht o solundan verilenler! Erdem, amel ve ödülde önde olanlar, önde olanlar (sâbikûn): İşte onlar nimetlerle dolu cennetlerde

¹²⁷ el-Vâkıa, 56/28.

¹²⁸ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razî et-Taberistânî, *Tefsîr-i Kebîr*, çev. Suat Yıldırım vd., ed. Ahmet Hikmet Ünalmsı, (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002), 21/200.

¹²⁹ ez-Zâriât, 51/56; el- Mülk, 67/2.

Allah'a (c.c) en yakın (Mukarrabûn) olanlardır. Çoğu önce gelip geçmişlerden, birazı da sonrakilerdendir."¹³⁰

Kur'an'ı, tefsir ederken detaylı dil tahlilleri yapan Zemahşerî'ye göre âyette zikredilen amel defterleri sağ tarafından verilenler ashâbu'l-meymene, sol tarafından verilenler ise ashâbu'l-meş'eme'dir. Araplar, sağ tarafı uğurlu; sol tarafı uğursuz saydıkları için bu şekilde isimlendirmeler yapmışlardır. Onlar yolda giderken soldan sağa doğru geçenleri uğurlu, bu durumun ters halini de uğursuz saymışlardır. Bu sebeple sağ için uğur ve bereket anlamındaki "yumn" kelimesinden bir isim türetmişler; kuzeydekileri (soldakiler) de "şu'mî" yani uğursuz olarak adlandırmışlardır. Dolayısıyla cennettekiler, itaatleri sayesinde birbirlerine meymenatli gelmekte, cehennemdekiler ise mâsiyetleri nedeniyle birbirlerine meymenetsiz gelmektedir.¹³¹

Zemahşerî'ye göre mezkûr âyette geçen "öncüler" ise Allah'ın (c.c) davet ettiği hayırlı işlerde öncü olan ve Allah (c.c) rızasını kazanmak için zorlu yolları aşan sâlih kimselerdir. Zemahşerî tefsirinde, sağ cenahtakiler, sol cenahtakiler ve öncüler için bazı âlimlerce yapılan tanımlamaları dile getirmiş, fakat aktardığı görüşlerin kimlere ait olduğunu zikretmemiştir. Zemahşerî'nin, "Denilmiştir ki insanlar üç çeşittir" diyerek aktardığı görüşlere göre öncüler, erken yaşlarından itibaren hayırlı işler yapmış ve ölene kadar hayatını hep bu çizgide geçirmiş kimseler olarak tanımlamaktadır. Sağ cenahtakiler ise hayatına günah ile başlamış ve uzun süre gaflet içinde yaşadıkdan sonra tevbe eden kişilerdir. Sol cenahta olanlara gelince, bunlar hayatına günah ile başlamış ve ölünceye kadar hayatını bu minvalde sürdürmüş kimselerdir.¹³² Biz, Zemahşerî'nin aktardığı görüşlerin, böylesi kesin hatlarla sadece zaman ve günah olgusuna göre oluşturduğu taksimâtın, oldukça sınırlı bir yaklaşım olduğu kanaatindeyiz. Zira Kur'an'ı Kerîm'de Allah'ın tövbeleri çokça kabul eden, mağfiret sahibi, hidayet veren olduğu vurgulanmakta insanların, Allah'a (c.c) yönelmeleri istenmektedir.¹³³ Dolayısıyla hayatının büyük çoğunluğunu inkârla geçiren bir birey (Hıristiyan, Yahudi ya da ateist), hayatının sonlarına doğru iman edip büyük bir azimle birçok müslümanın hayatı boyunca yapmadığı salih amelleri

¹³⁰ el-Vâkıa, 56/7-14.

¹³¹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, çev. Mehmet Erdoğan, Murat Sülün, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları), 6/532.

¹³² Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, çev. Mehmet Erdoğan, Murat Sülün, 6/534.

¹³³ el-Bakara, 2/16; el-Âl-i İmrân, 3/89; en-Nisa, 4/110.

işleyerek ya da Allah yolunda şehit düşerek öncülerden olabilir. Nitekim Hayber kuşatmasında müslüman saflarına katılan el- Esved er-Râi örneği bu düşüncemizi kanıtlar özelliindedir. Râi, Hz. Peygamber'e gelerek İslam hakkında bilgi aldıktan sonra müslüman olmuş, bir kez bile namaz kılamadan şehit düşmüş ve şehit olduğu Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından teyit edilmiştir.¹³⁴ İlaveten hayatının büyük çoğunluğunu mümin olarak salih amellerle geçirdikten sonra hayatının sonunda küfre düşen insanların olması da muhtemeldir. Zira insanların hayatları boyunca dinî inanışları ve yaşantıları değişebilmektedir. Dolayısıyla mezkûr âyette zikredilen, insanların ahiretteki nihai durumları ancak Allah'ın (c.c) rahmeti ve takdiriyle kesinleşecek bir durumdur. Nitekim Câbir b. Abdullah'ın Hz. Peygamber'den aktardığı şu hadis, Allah'ın (c.c) rahmeti meselesine ışık tutmaktadır:

“Sizden hiç bir kimseyi kendi ameli cennete girdiremez, ateşten de kurtaramaz. Beni de amelim cennete koyamaz, ateşten kurtaramaz. Bu ancak Allah (c.c) tarafından bir rahmetle olacaktır”¹³⁵

İlaveten Zemahşerî, “öncülerin” çoğunluğunu Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar olan geçmiş milletlerin; birazının da Hz. Muhammed'in ümmetinin oluşturduğunu ifade etmiştir. Zemahşerî bu görüşünü desteklemek için Hasan-ı Basrî'nin (ö.110/728) ‘önceki ümmetlerin öncüleri bizim ümmetin öncülerden çoktur. Önceki ümmetlerin tâbileri ise sayıca bu ümmetin tâbileri gibidir’ sözünü de aktarmıştır. Yine Zemahşerî'ye göre Vâkıa sûresinin 39-40. âyetlerinde geçen “öncekilerden de pek çok; sonrakilerden de pek çok” âyeti ise öncülerden değil, sağ cenahtakilerden bahsetmektedir. Zemahşerî, Vâkıa suresinin 14. âyeti nâzil olduğunda sahabilerin üzülmek Hz. Peygamber'e (s.a.v) bu durumu sorduklarını ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) dua etmesi neticesinde 39-40. âyetlerin nâzil olduğuna dair aktarılan rivayeti, haberlerde neshin câiz olmayacağı düşüncesine binaen sahih bulmamaktadır.¹³⁶

¹³⁴ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi (İslam Tarihi)*, çev. Hasan EGE (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 3/473.

¹³⁵ Müslim, *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*, 347.

¹³⁶ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, çev. Mehmet Erdoğan, Murat Sülün, 6/536.

Fahredden er-Râzî ise, mezkûr âyette, ahirette insanların üç şekilde tasnif edilmesini Ashâb-ı Meymene, Ashâb-ı Meş'eme ve Sâbikûn başlıkları altında izah etmeye çalışmıştır.

4.1. Ashâb-ı Meymene (Ashâb-ı Yemîn)

Râzî, Vâkıa sûresinin 7. ayetinden itibaren zikredilen insanların ahiretteki durumlarını izah ederken öncelikle insanların üç ana kategoriye ayrıldığını ve sonraki ayetlerde onların özelliklerinin anlatıldığını dile getirmiştir. Râzî, öncelikle Ashâb-ı Meymene'yi oluşturan grubun (sağcılar), cennetlikler olduğunu ve amel defterleri sağ taraflarından verildiği ya da sağ tarafları Allah'ın nuruyla aydınlandığı için bu terkipler isimlendirildiklerini ifade etmiştir. Râzî, bu görüşünü Hadîd sûresinin 12. âyetinde geçen "Onların nurları önlerinde ve sağlarında koşar" ifadesine dayandırmaktadır. Ayrıca Râzî, "yemîn" kelimesinin güzel ve iyi şeylere işaret etmesinden dolayı da bu sınıf için, yemîn kökünden türetilen ve mef'ale vezninde ismi- mekân olan "meymene" isminin verilmiş olabileceğini zikretmiştir. Râzî, arap kültüründe "sanîh" kavramı olduğunu ve arapların bu kavramı kullanarak uğur ve bereket umduklarını zikretmiştir. Râzî'nin izahına göre *sanîh*, "uçurulduğunda ya da ürkütüldüğünde insanın sağ tarafından giden ya da sağ tarafına konan hayvan" demektir. Bu izahlardan anlaşıldığı üzere saygınlığı bulunan kimseler, ashâb-ı yeminden sayılmışlardır.¹³⁷

Râzî, insanlardaki yön cihetinin ön, arka, sağ ve sol olmak üzere dört yönlü olmasına rağmen insanların ahirette üç sınıf şeklinde tasnif edilmelerinin nedenini Allah'ın (c.c) yarattıkları üzerindeki rahmetinin baskın oluşundan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Dolayısıyla ashâb-ı yemin, kitapları sağ taraflarımdan verilen ve ikramlara mazhar olmuş kişilerin; ashâb-ı şimâl ise kitapları kendilerine soldan verilen ve hor durumda olan kimselerin oluşturduğu sınıftır. Sâbikûn ise kendilerine hesap sorulmadan cenneti kazanacak ve diğer sınıftaki insanların önüne geçecek olan zümreyi (mukarrebûn) ifade etmektedir.¹³⁸ İlâveten Râzî, ashâb-ı yemîn zümresini iyilikleri çok olan kimselerin oluşturmadığını, günah işlemede aşırı gittiği halde küçük iyilikleri nedeniyle Allah'ın bağışlamasıyla kurtuluşa eren kimselerin oluşturduğunu iddia etmiştir.¹³⁹ Râzî'nin bu yorumu, Allah'ın rahmetinin ne kadar kapsayıcı

¹³⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/166-167.

¹³⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/168.

¹³⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/208.

olabileceği hakkında müminlere ümit vermekte; genel manada ehl-i sünnet inancının günahkâr mümin hakkındaki bakış açısını yansıtmaktadır. Nitekim ehl-i sünnet âlimlerinden olan Eş'arî, Allah'ı birlediği halde doğru yoldan ayrılan günahkâr bir mümini Allah'ın (c.c) dilerse affedip cennetine koyabileceğini; dilerse de cezalandırdıktan sonra cennetine alacağını ifade etmiştir.¹⁴⁰

4.2. Ashâb-ı Me'seme (Ashâb-ı Şimâl)

Ahirette azap görecek olanlar için hazırlanan cehennem sözlükte “derin çukur, kuyu” anlamına gelmektedir. Cehennem, Farsça'dan Arapça'ya geçmiş bir kavramdır ve terim olarak “Allah'ın kızıştırmış ateşi ya da Allah'ın kullarına azap edeceği ateşin isimlerinden birisidir.”¹⁴¹ İslam kaynaklarında cehennemi ve cehennemin bölümlerini tanıtmak için muhtelif kavramlar kullanılmıştır. Hicr sûresi 44 âyette cehennemin yedi kapısının olduğu ve her kapıdan belirlenmiş birer grubun gireceği zikredilmektedir. Cehennem, genel anlamda ahiretteki ceza yerinin tamamının adıdır. Sünnî âlimlere göre cehennem, günahkâr müminlerin azap görecekları ve azaptan sonra boş kalacak olan cehennemdeki en üst tabakadır. Cehennemin, Cahîm, Hâviye, Hutame, Lezâ, Sâir ve Sakar bölümleri Kur'ân'da muhtelif âyetlerde¹⁴² yer almaktadır.¹⁴³ Cehennem, elbette müminlerin ahirette, düşmekten şiddetle korktukları ceza yeridir. Ancak insanlardan bazılarının, bu gerçeği anladıklarında geç kalmış kalacakları âyette şöyle zikredilmiştir:

*“Nihayet onlardan birine ölüm gelip çatınca, ‘Rabbim beni geri gönder de geride bıraktığım dünyada iyi işler yapayım’ der. Hayır! Onun söylediği bu söz boş laftan ibarettir...”*¹⁴⁴

Ancak bu ve benzerî âyetlerde¹⁴⁵ her ne kadar olumsuz insan (kâfir, müşrik, zâlim) tiplerinin ölüm halinde ve mahşer günü Allah'a ve cehenneme arz olundukları zaman sâlih amel işlemek için dünyaya dönme talepleri dile getirilmiş olsa da ölümle

¹⁴⁰ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 207-208.

¹⁴¹ İsfahanî, “chnm”, 250; İbn Manzûr, “chnm”, 12/112.

¹⁴² el-Hicr, 15/44; el-Hümeze, 104/4-6; el-Meâric, 70/15-16.

¹⁴³ Bekir Topaloğlu, “Cehennemin İsimleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/227.

¹⁴⁴ el- Mü'minûn, 23 /99-100.

¹⁴⁵ el- İbrâhîm, 14/44; el-En'âm, 6/27-28.

burun buruna gelen her insanın (inan-ananmayan) yaşayabileceği psikolojik bir süreç olabilir.¹⁴⁶

İlaveten Kur’ân’da cehenneme girmeyi hak edenlerin özellikleri ve cehennemdeki halleri muhtelif âyetlerde zikredilmiştir. Vâkıa sûresi 9. âyette zikredilen ashab-ı meş’eme, ashab-ı yemînin aksi durumunda olan ve kitapları kendilerine sol yanlarından verilerek hor ve hakir durumda olan kimselere işaret etmektedir. Râzî, Allah’ın (c.c) kâfirleri ashab-ı meş’eme ve ashab-ı şimâl terkipleriyle isimlendirdiğini; arapların kendi uzuv ve yanları için uğursuz anlamındaki *şu’*m lafzını kullanmaktan kaçındıklarını fakat Kur’ân’ın, *şu’*m kelimesinden türetilen *ashab-ı me’şeme* terkiibini kâfirler için uygun bulduğunu dile getirmektedir.¹⁴⁷

4.3. Sâbikûn

Cennet ehli içinde en yüksek mertebeye ulaşanlar, sabikûn zümresidir. Râzî’ye göre sâbikûn, takvâ açısından bütün insanlardan daha üstün dereceye sahip oldukları için hesaba çekilmeden cennete giren ve Allah’ın huzuruna yaklaştırılmış kullardır. Ayrıca Râzî, sâbikûndan olanların, başka insanlar için de şefaati olabileceklerini dile getirmiştir.¹⁴⁸

149 فَاصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا اصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ وَاصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ

Râzî’ye göre sâbikûn, takvâ açısından bütün insanlardan daha üstün dereceye sahip oldukları için hesaba çekilmeden cennete giren ve Allah’ın huzuruna yaklaştırılmış kullardır. Ayrıca Râzî, sâbikûndan olanların başka insanlar için de şefaati olabileceklerini dile getirmiştir.

Râzî, “önde olanlar, önde olanlar” (وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ) ifadesini, irab yönünden değerlendirdikten sonra burada bir inceliğin olduğundan bahsetmiştir. Sağ ehli hakkında istifham edatıyla yani “mâ eshâbu’l meymene” demek sûretiyle i’c’az (aciz bırakmak) yapıldığını ancak *sabikûn* âyetinde i’c’az yapılmadığını ifade etmiştir. Çünkü i’c’az için olan soru sorma yani istifham ilim iddiasında bulunanlar için

¹⁴⁶ Mevlüt Erten, “Kur’ân ‘da Ölüm Panoraması Kıyâmet Sûresi 26-30. Âyetlerine Yeni Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011), 211-212.

¹⁴⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/171.

¹⁴⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/168.

¹⁴⁹ el-Vâkıa, 56/8-10.

kullanılmaktadır. Ancak âyette sâbikûn ehli, iddia edenler yerine konulmadığı için onları istifhamla aciz bırakma durumu söz konusu değildir.¹⁵⁰

Râzî'ye göre Allah'a (c.c) yakınlığın da dereceleri vardır ve *sâbikûn* bunlardan en ileri olanlarıdır. Daha açık bir ifadeyle kitabı sağdan verilenler daha cennet yoluna yeni yönelmişlerken, sâbikûndan olanlar cennete daha yakın bir mesafede olurlar. Ancak cennette hareket ve yükselme devamlıdır yani Allah'a olan yakınlaşmanın ve yükselmenin sınırı yoktur. Yani bu iki zümre arasında daima bir derece farkı mevcuttur.¹⁵¹

Râzî, Vâkıa sûresinin 13. ve 14. âyetlerinde zikredilen “Birçoğu evvelkilerden, birazı da sonrakilerden” ifadesiyle ilgili olarak Zemahşerî'nin görüşüne paralel izahlarda bulunarak evvelkilerden kastedilenin, Hz. Peygamber'den önceki peygamberlerin ümmetlerinden olan sâbikûnun olduğunu dile getirmiştir. Zira Râzî'ye göre eski ümmetlerdeki sâbikûn, sayıca Hz. Peygamber'in (s.a.v) ümmetinden daha fazladır.¹⁵²

Râzî, ensar ve muhacirin sâbikûndan olduklarını iddia edenlerin isimlerini zikretmeksizin görüşlerine yer vermiştir. Bu kimselere göre ensar ve muhacir de sâbikûndandır zira bunların büyük çoğunluğu için en yüksek mertebeler söz konusudur. Nitekim bir âyette zikredilen “...İçinizden fetihten önce harcayan ve savaşanlar ötekilerle bir değildir. Onların derecesi daha sonra harcayan ve savaşanlardan üstündür...”¹⁵³ ifadeleriyle bu duruma dikkat çekilmiştir. Mezkûr âyette geçen “sonrakiler” ifadesi ile de ensar ve muhacirin arkalarından gelen ve onların mertebesine ulaşamayan kimseler kastedilmiştir. Zira “Siz de üç gruba ayrıldığınız zaman”¹⁵⁴ ifadesi mevcut olanlara bir hitap olup burada Hz. Peygamber'den önce yaşayan evvelkilerle ilgili bir izah söz konusu değildir.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/172.

¹⁵¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/172.

¹⁵² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/175.

¹⁵³ Hadîd, 57/10.

¹⁵⁴ el-Vâkıa, 56/7.

¹⁵⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/176.

5. Cennete Girmeyi Hak Edenlerin Özellikleri

Kur'ân-ı Kerîm'de cennete girmek isteyenlerin yerine getirmeleri gereken hususlar teferruatlı bir şekilde anlatılmaktadır. Meâric sûresi'nin 22-35. âyetlerinde cennet ödülü, namaz ibadetine dikkat edenlere, malından belli bir payı ihtiyaç sahipleri için harcayanlara, ahiret gününü tasdik edenlere, Allah'ın (c.c) azabından korkanlara, iffetlerini koruyanlara, kendilerine verilen emanet ve ahitler hususunda özenli davrananlara ve şahitliklerinde dürüst olanlara verileceği bildirilmektedir. Ahzab sûresi 35. âyette ise erkek olsun kadın olsun teslim olmuş olanlar, iman edenler, sözünde duranlar, sabır gösterenler, Allah'tan (c.c) saygıyla korkanlar, harcamada bulunanlar, oruç tutanlar, ırzlarını muhafaza edenler ve Allah'ı (c.c) sürekli ananlar cennete layık olanlar olarak zikredilmiştir.¹⁵⁶ Bu listeye şükür ve tevbenin de eklenmesi gerekir çünkü Ahkâf 15.-16. âyetlerde şöyle buyurulmaktadır:

“...Doğrusu ben pişman olarak sana yöneldim ve gerçekten ben teslim olanlardanım. İşte bunların yapmakta olduklarının en güzelini kabul ederiz ve kötü amellerini hesaba almayız. Bunlar cennet ashabı içindedirler.”¹⁵⁷

Ayrıca Tahrim sûresi 8. âyette bütün müminlere ihlaslı bir pişmanlıkla Allah'a (c.c) dönmeleri emredilmektedir. Allah (c.c), pişmanlık içinde kendisine yönelen kullarının bilerek yahut bilinçsizce işledikleri önceki günahlarını bağışlayabilir. Gerçekten pişmanlık duyan bir kalp cennete girmeyi bile hak edebilmektedir.¹⁵⁸ Bu âyetler, genel olarak iman edip hayırlı iş yapanların ve Allah'ın (c.c) koymuş olduğu yasaklardan uzak duranların ve samimi bir şekilde günahlarından tövbe edenlerin cennete girmeyi hak edeceklerini ortaya koymaktadır.

Kur'ân 'da birçok âyette geçen muttakiler lafzıyla kimlerin kast edildiği hakkında ise farklı görüşler mevcuttur. Râzî, Hicr sûresinin 45. âyetini tefsir ederken Cubbâi'nin (ö.303/916) ve isimlerini zikretmeksizin bazı mu'tezili âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Bu âlimler, muttakiler lafzının bir övgü olduğunu dolayısıyla her türlü isyan ve günahattan ittika edenlerin bu gruba dâhil olabileceklerini iddia etmişlerdir. Ancak Râzî'nin aktardığına göre İbn Abbas'tan nakledilen, sahabe ve tabiinin çoğunluğunun da görüşü olan muttaki lafzına getirilen tanım farklıdır. Bu

¹⁵⁶Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları,2019),185-187.

¹⁵⁷el-Ahkâf, 46/16.

¹⁵⁸Izutsu, *Kur'ân 'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, 188.

tanıma göre muttaki, Allah'a (c.c) ortak koşmaktan ve O'nu inkârdan sakınan kimsedir.¹⁵⁹Râzî de bu görüşün doğru olduğunu savunarak şu beyan da bulunmuştur:

“Muttaki, bir defa da olsa takva (sakinma) işini yerine getiren kimsedir. Bu tıpkı, bir defa vurana “dârib” (vuran), bir defa öldürene “kâtil” denmesi gibidir. Nasıl o insanın, “vuran” ve “kâtil” diye nitelenmesi, her türlü vurmayı ve öldürmeyi yapması şartına bağlı değilse, bütün takva çeşitlerini yerine getirmesi insanın muttaki diye nitelenmesinin şartı değildir...”¹⁶⁰

Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda Râzî, Hicr sûresi 45. âyette zikredilen “*Muttakiler, muhakkak cennetlerde pınar başlarındadır*” müjdesinin ister itaatli olsun ister günahkâr olsun, kelime-i tevhidi söyleyen herkesi içine aldığına dile getirmiştir.¹⁶¹ O halde Hz. Peygamber'den (s.a.v) cenneti kazanacak vasfı olmayan insanlarla ilgili birçok hadisin varlığı neyi ifade etmektedir. Kalbinde zerre miktarında kibir bulunan, akrabalarıyla ilişkilerini kesen, komşusuna eziyet eden ve halkına gereği gibi davranmayan devlet başkanının cennete giremeyeceği muhtelif hadislerde aktarılmıştır. Bu hususta ehl-i sünnet âlimleri bu muhtevaya sahip hadislerin terbiyevî amaçlar taşıdığını, iman olan kişilerin cehennemde azap görseler bile eninde sonunda cennete gideceklerini ifade etmişlerdir.¹⁶² İlâveten Râzî, Âl-i İmrân sûresinin 193. âyetinin tefsirinde imanlı kulların, tevbe etmeseler bile günahlarının affedilebileceğini, sadece imanın bile Allah'ın (c.c) bağışlamasına vesile olabileceğini zikretmiştir. Râzî'ye göre Allah (c.c) günahkâr müminleri dilerse cezalandırmadan affeder, dilerse de cehennemde bir süre cezalandırdıktan sonra oradan çıkarır.¹⁶³

Bu hususta İmâm-ı Azam Ebu Hanife'nin izahları da oldukça tatmin edicidir. İmâm-ı Âzam, Allah'a (c.c) itaat hususunda şehâdet kelimesini söylemekten daha faziletli bir şeyin olmadığını Allah'ın (c.c) emrettiği farzlarla, şehadeti kabul ve tasdik arasında neredeyse kıyas olmayacak kadar derece farkının olduğunu söylemiştir. Ayrıca İmâm-ı A'zam, şirkin en büyük günah olmasına karşın şehâdetin en büyük ecir olduğunu; Kur'ân'da şirk için kullanılan “büyük zulüm” ifadesinin adam öldürme dâhil hiçbir büyük günah için kullanılmadığını vurgulamıştır. Dolayısıyla mü'min

¹⁵⁹ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 14/108.

¹⁶⁰ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 14/108.

¹⁶¹ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 14/108.

¹⁶² Topaloğlu, “Cennetin İsimleri”, 7/384.

¹⁶³ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 7/285-286.

Allah'a (c.c) şirk koşmadığı sürece bütün günahları işlese de Allah (c.c) düşmanı olmaz¹⁶⁴

İlaveten, cennetin kazanılması için Kur'an'ın, müminlerden yapmalarını istediği hususlar bellidir. Peki, muttaki kavramına getirilen yorumlar ile Allah'ın (c.c) rahmetinin genişliğine dair aktarılan rivayetler, Kur'an'ın müminlere yüklediği sorumlulukların, hafife alınmasına neden olur mu diye bir soru akla gelirse bizim yapılan izahlara göre kanaatimiz şöyledir. Kur'an'ın ahirette insanlar hususunda yaptığı taksimat bellidir ve taksimatta bazı salih kullar, hayatlarını sorumluluk bilinciyle geçirdiklerinden ya da Allah katında çok makbul olan ameller işlediklerinden (şehitlik) dolayı hesaba çekilmeden cenneti kazanacaklardır. İstisnasız her mümin bu şekilde cennete girmeyi arzu eder. Dolayısıyla dinî sorumluluklar hususunda dünya hayatında gevşeklik göstermek, mümini doğrudan cennete girme ümidinden uzaklaştırır. Bu yüzden müminler, mukarreb kullar olma yolunda çaba sarf etmelidir. Buna mukabil işledikleri günahlar yüzünden müminlerin derin bir karamsarlığa düşmeleri ve günah çemberinden çıkamamaları oldukça zorlayıcı bir durumdur. Böyle bir durumda Kur'an'ın ve hadislerin, mümin olma vasfı kaybedilmediği sürece insanların affedilmesine yönelik sergilediği tutum, müminler için son derece önemlidir ve ümit vericidir. Zira müminler, hayatları boyunca türlü hatalar yapabilir. Dolayısıyla Allah'ın (c.c) rahmetinin bu kadar kapsayıcı olduğunu öğrenen bir müminin rabbine olan sevgi ve saygısının artmasının ve karamsarlıktan uzaklaşarak doğru istikamete girmesinin daha makbul olacağı bir gerçektir.

6. Cennetin Özellikleri

Müminler için ebedî saâdet yeri olan cennetin özellikleri hakkında İslam âlimleri farklı görüşler dile getirmişler ve bu görüşlerini delillendirmeye çalışmışlardır. Özellikle cennetin yeri, ebediliği ve yaratılmışlığı hakkında yapılan tartışmalar oldukça fazladır.

¹⁶⁴ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri (El-Âlim ve'l-Müteallim), çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,2017), 17-18.

6.1.Cennetin Ebedî Oluşu ve Yaratılmışlığı

Kur’ân-ı Kerîm’de birçok âyette geçen ebed kelimesi, dehr kelimesiyle eş anlamlıdır ve “Bölünmeksizin devam eden zaman süresi”¹⁶⁵ anlamına gelmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de cennetin ebedî oluşuna dair pek çok âyet mevcuttur ve bunlardan birisi şöyledir:

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

*“İman edip hayırlı işler yapanlara gelince, onlar da cennetlikler, onlar orada ebedî kalacaklardır”*¹⁶⁶

Görüldüğü üzere cennetin ebediliğini bildiren bu âyette “hâlidûne” kelimesi mevcuttur ve “ebedâ” kelimesi yoktur. Âyette geçen “hâlidûne” kelimesinin türediği “hulûd” kelimesi herhangi bir şeyin bozulmaktan uzak olması anlamına gelmektedir. Nitekim Arap dilinde bozulması uzun zaman alan her şey için “hulûd” sıfatı kullanılmaktadır. Dolayısıyla cennetteki “hulûd” orada bulunan eşyanın her hangi bir şekilde bozulmadan sonsuza dek aynı şekilde kalmalarıdır. A’râf sûresinin 176. âyetinde geçen “وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ” ibaresi “Fakat o, dünyaya saplanıp kaldı” mealindedir ve “hulûd” kelimesinin, “sonsuza dek” anlamına geldiğini desteklemektedir.¹⁶⁷Râzî, isimlerini zikretmediği bazı âlimlerin, Kur’ân âyetlerini delil göstererek kâfirler için cehennem azabının sonlu olduğuna dair iddialarını aktardıktan sonra cennetin ve cehennemin ebediliği konusundaki görüşlerini dile getirmiştir. Söz konusu âyetler şöyledir:

*"Rabbinin dilediği hariç onlar, gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabbin gerçekten istediğini yapar. Mutlu olanlara gelince onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada kesintisiz bir lütuf olarak ebedî kalacaklardır."*¹⁶⁸

Râzî'nin aktardığına göre cehennem azabının sonlu olduğunu iddia eden âlimlerin iddiaları şöyledir:

¹⁶⁵ İbn Manzûr, “ebd”, 3/68; İsfahanî, “ebd”, 61.

¹⁶⁶el-Bakara, 2/82

¹⁶⁷ İsfahanî, “h-l-d”, 353-354.

¹⁶⁸el-Hüd, 11/107-108.

1. Özellikle mezkûr âyette geçen “Gökler ve yer durdukça” ibâresi, kâfirlerin cehennemde kalma sürelerinin, göklerin ve yerin mevcut oluşuna bağlı olduğunu dolayısıyla cehennem azabının ebedî olmadığını göstermektedir.

2. Âyette zikredilen “Rabbinin dilediği hariç” ibâresi kâfirlerin cezalarının süreleri için yapılan bir istisnadır dolayısıyla cehennem azabının ebedî oluşu iddia edilemez.

İlaveten cehennem azabının ebedî olmadığını iddia eden âlimler, görüşlerini aklı delillerle de kanıtlamaya çalışmışlardır. Onlara göre kâfirlerin Allah’a olan isyanları sonlu olduğuna göre cehennem azabı da sonlu olmalıdır. Üstelik bu âlimler, kâfirlere verilen cezanın faydasız olduğunu dolayısıyla bu cezanın ebedî olmasının Allah’a (c.c) ve cennetliklere yönelik bir faydasının olmadığını dile getirmişlerdir.¹⁶⁹

Râzî, yine isim zikretmeksizin İslam âlimlerinin büyük çoğunluğunun, cehennemde inkârcıların azabının devamlı olacağına dair ittifak halinde olduklarını, “Gökler ve yer durdukça” ibaresini kendi görüşlerine göre izah etmek için Kur’ân’dan bir âyeti delil gösterdiklerini dile getirmiştir.¹⁷⁰ Delil gösterilen âyet meali şöyledir:

“Bir gün gelecek yer başka yere, gökler de başka göklere dönüştürülecek, insanlar gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah’ın (c.c) huzuruna çıkacaklardır.”¹⁷¹

Bu âyetten hareketle “Gökler ve yer durdukça” ifadesinden kasıt ahiret yeri ve göğüdüdür. Zira âyette, ahirette göklerin ve yerin başka bir göğe dönüştürüleceği zikredilmektedir. İlaveten âlimler, Arapların, sürekli olma durumunu “Gökler ve yerler durdukça” ifadesiyle dile getirdiklerini iddia etmişlerdir. Dolayısıyla âlimlere göre, Allah (c.c) Araplar’a, dillerindeki alışmış oldukları kullanımlara göre hitap etmiş ve “Gökler ve yer durdukça” ifadesiyle ebedîliğe vurgu yapmıştır.¹⁷²

Râzî, isimlerini zikretmediği âlimlerin cehennem azabının ebediliği hakkındaki görüşlerini teferruatlı bir şekilde açıkladıktan sonra kendi görüşünü de açıklamış ve kâfirler için cehennem azabının ebedî olduğunu ifade etmiştir.¹⁷³ Râzî, kâfirler için cehennem azabının ebedî olduğuna dair yapılan izahların cennetin

¹⁶⁹ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 13/125.

¹⁷⁰ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 13/125-126.

¹⁷¹ el-İbrahim, 14/48.

¹⁷² Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 13/126.

¹⁷³ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 13/129.

ebediliği için de geçerli olduğunu dile getirdikten sonra mezkûr âyette zikredilen cennetliklerle ilgili başka muhtemel bir durumun da olabileceğini ifade etmiştir. Bu muhtemel durum, cennetliklerden bazılarının zaman zaman Arşa ve sadece Allah'ın (c.c) bilebileceği yüksek mevkilere çıkarılmalarıdır.¹⁷⁴

Cennetin ebediliği kadar şu anda var olup olmadığı konusunda da muhtelif görüşler zikredilmiştir. Râzî, cennet ve cehennemın şu anda yaratılmış olmadığını; Allah'ın (c.c) onları kıyametten sonra yaratacağını dile getiren âlimlerin olduğunu beyan ettikten sonra “أَعَدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ” ibaresinin geçmişten haber veren bir ifade olduğunu dolayısıyla cennetin var olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁵ Cennetin mevcut olduğuna dair bir hadis-i şerif ise şöyledir:

“Sizden birisi öldüğü zaman sabah ve akşam vakitlerinde gideceği yer kendisine gösterilir. Eğer cennetliklerden ise cennetliklerin yeri, yok cehennemliklerden ise cehennemliklerin yeri gösterilir.”¹⁷⁶

6.2.Cennetin Yeri ve Genişliği

Cennetin yeri ve genişliği konusunda da geçmişten günümüze İslam âlimlerince çeşitli görüşler ileri sürülmüş ve bu muhtelif görüşler çeşitli delillerle ispat edilmeye çalışılmıştır. Râzî tefsirinde bu konuyla ilgili muhtelif görüşlere yer verdikten sonra kendi görüşünü beyan etmiştir. Râzî'nin bu tutumu onun ilmi kişiliğinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

“Ey Âdem! Sen ve eşin cennette otur, oradan istediğiniz yerden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz dedik.”¹⁷⁷

İslam bilginleri, yukarıdaki âyette geçen cennetin, ahirette sâlih kullara mükâfat olarak verilecek olan “ebedîlik cenneti” olup olmadığı konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Râzî'nin aktardığına göre Ebu'l- Kasım el-Belhi (ö.319/931) ve Ebu Müslim el- İsfehani (ö.322/934) gibi Mu'tezile âlimleri bu cennetin, yeryüzünde olduğunu ve Hz. Âdem'in cennetten indirilmesinin bir bölgeden başka bir bölgeye geçmek olarak algılanabileceğini ifade etmişlerdir. Bu görüşe delil olarak da

¹⁷⁴ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 13/130.

¹⁷⁵ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 7/69.

¹⁷⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı*, çev. Abdullah Durmuş “vd.” (İstanbul: Polen Yayınları, 2008), 733.

¹⁷⁷ el-Bakara, 2/35.

“...Öyleyse bir şehre inin...”¹⁷⁸ âyetini göstermişlerdir. Bu iki âlim, görüşlerini daha başka âyet ve çıkarımlarla da ispat etmeye çalışmışlar ve şu muhtelif delilleri ortaya koymuşlardır:

1. Eğer Hz. Âdem ile Havva'nın yerleştiği cennet ebedilik (huld) cenneti olsaydı şeytan onları ebedilik vaadi ile kandırmazdı. Ayrıca şeytanın onları kandırmaya çalışırken sarf ettiği “Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî yaşayanlardan olursunuz diye yasakladı”¹⁷⁹ âyeti cennetin yeryüzü cenneti olduğunu iddia edenler için bir delildir.¹⁸⁰ Ancak bize göre bu delil Hz. Havvâ ile Hz. Âdem'in girdikleri cennetin ebediliğini geçersiz kılmamaktadır. Çünkü şeytan, mezkûr âyete göre, Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'ya buldukları cennetin ebedî bir mekân olmadığını söylememiştir. Şeytan onları, cennette ebedî kalamayacakları hususunda korkutarak hata yapmalarına neden olmuştur.

2. “Oradan çıkarılmaları söz konusu olmayacaktır”¹⁸¹ âyetine binaen Hz. Âdem ile Havva'nın çıkarıldığı cennetin huld cenneti olamayacağını söylemişlerdir.¹⁸² Bize göre bu delil de pek ikna edici değildir, çünkü mezkûr âyet cennete girmeyi hak eden muttakiler için nâzil olmuştur. Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın cennette olma nedenleri, muttakilerin cennete girme nedenlerinden farklıdır.

3. İblis, Hz. Âdem'e secde etmeyi reddettiği için lanetlenmiş ve Allah'ın (c.c) huzurundan kovulmuştur. Dolayısıyla lanetlenmiş bir varlığın ebedilik cennetine girmesi düşünülemez.

4. Birçok âyette ödüllendirme yurdu olan cennetin nimetlerinin tükenmeyeceği bildirilmektedir: Hz. Âdem ve Hz. Havvâ bu nimetlerden mahrum bırakıldıklarına göre çıkarıldıkları cennet, huld cenneti değildir.

5. Ahiret yurdunun mükâfat yeri olan cenneti Allah (c.c), kullarına sâlih amelleri karşılığında vereceğini bildirdiğine göre Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın amelsiz buraya girmeleri uygun olmaz.¹⁸³

¹⁷⁸ el-Bakara, 2/61.

¹⁷⁹ el-Araf, 7/20.

¹⁸⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/389.

¹⁸¹ el-Hicr, 15/48.

¹⁸² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/389.

¹⁸³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/389-390.

Râzî, Cübbai'nin (ö.303/916) Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın çıkarıldığı cennetin yedinci semada olduğuna dair iddiasını da belirtmiştir. İslam âlimlerinin çoğunluğuna göre ise Bakara sûresi 35. âyetinde zikredilen “cennet” kelimesindeki umum ifade etmeyen lam-ı tarif, buranın daha önce zikredilmiş ve Müslümanlarca bilinen cennet olduğunu göstermektedir. Râzî ise çoğunluğun görüşüne katıldığını ancak bütün bu iddia edilen görüşlerin mümkün olabileceğini kabul edenlerin de olduğunu ifade ederek konuyu sonlandırmıştır.¹⁸⁴

Bize göre Mu'tezile âlimlerinin yukarıda zikrettikleri deliller her ne kadar cennetin yeryüzü cenneti olabileceği fikrini destekliyor gibi görünse de, kanaatimize göre Hz. Âdem ve Hz. Havvâ ile ilgili vahiy ve haberler, gayb âleminin sınırlarını barındırmaktadır. Dolayısıyla bu konuda kesin ifadelerle izahlar yapmanın doğru olmadığı kanaatindeyiz.

Kur'ân'da cennetin genişliği ile alakalı olarak ise “*Rabbimizin mağfîretine ve muttakiler için hazırlanmış eni göklerle yer kadar geniş olan cennete koşuşun*”¹⁸⁵ âyeti zikredilmektedir. Mâturîdî (ö.333/944) Te'vilâtü'l Kur'ân adlı eserinde göklerin ve yerin genişliğinin bir sınırı olsa da insanların anlayışına göre sonunun ve sınırının olmadığından hareketle âyette bu şekilde ifade edildiğinden bahsetmektedir. Yani Mâturîdî'ye göre cennet, zaman olarak sınırlı olmayan ancak mekân olarak sınırı olan bir yerdir çünkü âyette genişlik zikredilmektedir çünkü genişlik varsa o genişliğin sonu da olmalıdır. Ayrıca Mâturîdî ahirette cennete benzeyen fakat ondan farklı bir mekânın olduğunu da iddia etmektedir.¹⁸⁶

Zemahşeri'ye göre âyette geçen “göklerin ve yerin genişliği kadar geniş” ifadesi cennetin çok geniş olduğunu ifade etmektedir. Bu ifadeyle cennet insanların bildiği en geniş ve en yayık şeye benzetilerek anlatılmıştır. Bu âyette “genişliğe vurgu yapılması, genişliğin mübalağaya, uzunluktan daha yakın olması sebebiyledir.¹⁸⁷

Râzî ise cennetin genişliği konusundaki “*Rabbimizin mağfîretine ve muttakiler için hazırlanmış eni göklerle yer kadar olan cennete koşuşun*”¹⁸⁸ mealindeki âyetini farklı şekillerde yorumlamıştır. Râzî'ye göre yerler ve gökler parçalanmayan

¹⁸⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/389-390.

¹⁸⁵ el-Âl-i İmrân, 3/133.

¹⁸⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî es-Semerkindî *Te'vilâtü'l Kur'ân*, Yusuf Şevki Yavuz (ed.) (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 2/464.

¹⁸⁷ Zemahşeri, *Keşşâf Tefsîri*, 1/1066.

¹⁸⁸ el-Âl-i İmrân, 3/133.

bölümlerden oluşturularak bir alan haline getirilip yan yana konulmuş olsa genişliği ancak Allah'ın (c.c) bilebileceği bir büyük alan oluşur. Râzî, bu genişlikten maksadın sadece bir insanın hissesine düşen cennet alanı olduğunu söylemektedir.¹⁸⁹

Kelamî bir tartışma olan gerek cennetin ebediliği ve mahlûk oluşu gerekse yeri ve genişliği konusunda farklı âlimlerin teferruatlı görüşleri mevcut olmakla birlikte biz bu kadar izâhın yeterli olacağını düşündüğümüz için konuyu burada sonlandırmayı uygun görmekteyiz.

7. Cennet Nimetlerinin Tasvirleri

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet nimetlerini anlatan âyetler insanlara tanıdık gelen nesnelere ve manzaralara üzerinden tasvir edilmiş ve insan tasavvurunun alamayacağı daha başka nimetlerin de olduğu ifade edilmiştir. Cennet tasviri içeren âyetler, sadece nüzul döneminin yaşam biçimine ve arzularına hitap etmekle kalmamış tüm zamanlar için geçerli olan insan temayülüne yönelik çeşitli nimetleri de resmetmiştir.

Bu bölümde, Râzî'nin Kur'ân'da geçen bazı cennet tasvirlerine getirdiği yorumları ele alınacaktır. Ancak bazı tasvirlerde muhtelif müfessirlerin, özellikle de "Kur'ân'da Edebî Tasvir" isimli eseri olan Seyyid Kutub'un görüşlerine de yer vermeyi uygun görmekteyiz.

7.1. Tasvirin Sözlük ve İstilahî Anlamları

Tasvir kavramı, Arapça *savr* kökünden türemiştir ve bir nesnenin resmini yapmak, onu ince ayrıntılarıyla anlatmak anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁰ Yine bu kökten türeyen *صورة* kelimesi "Maddi varlıkların şekillendiği ve onunla başkasından ayrıldığı şey"¹⁹¹ olarak tanımlanmaktadır. Tasvirin terim anlamı ise, edebi türlerde olayların meydana geldiği yerleri, şahısları ve nesnelere diğer nesnelere ayırarak bütün özellikleriyle ifade etme olarak açıklanmaktadır. Kaliteli bir tasvir için nesnelere iyi gözlemlemek, detayları atlamamak ve anlatımı bir plan dâhilinde yapmak önemlidir. Arap edebiyatında tasvir kavramından ziyade vasıf ve sıfat kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir.¹⁹² Vasıf, bir nesnenin niteliğini ve niceliğini belirterek tanıtmak; sıfat

¹⁸⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 7/67-68.

¹⁹⁰ Hüseyin Elmalı, "Tasvir" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/135.

¹⁹¹ İsfahanî, "svr", 606.

¹⁹² Elmalı, "Tasvir", 40/135.

ise bir nesnenin üzerinde bulunduğu hal, şekil ve nitelikler olarak tanımlanmaktadır.¹⁹³ Başka bir ifadeyle hikâye ve roman türlerinde sıkça başvurulan anlatım yollarından biri olan tasvir, “yazı ile resim yapmak” şeklinde tanımlanırken; vasıf kelimesinin türevi olan tavsif ise “bir nesnenin olduğu gibi değil de şairce bir bakış açısıyla anlatılmasıdır” şeklinde açıklanabilir. Dolayısıyla tavsif, genellikle anlatımı öncüleyen manzumelerde görülmektedir.¹⁹⁴

Seyyid Kutub ise, Kur’ân-ı Kerîm’deki edebî tasvirle ilgili şu açıklamayı yapmıştır:

“ Tasvir Kur’ân ’ın üslubunda kullandığı tercihe şayan anlatım türüdür. Kur’ân zihni bir manayı, ruhi bir durumu, gözle görülen bir olayı, manzarayı, insancıl bir modeli, insan naturalini, hayalde canlanan duyguları tırmalar bir şekilde ifade eder. Sonra da çizmek istediği tabloya yükseltir Ona canlılık veya yeni bir hareket verir. Bir de bakarsınız ki zihni mana bir şekil veya hareket olmuş, insan naturali görünen üç boyutlu bir cisim olmuş. Olaylar, manzaralar, kıssalar canlılık ve hareketli bir hale gelivermiş...”¹⁹⁵

Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde cennet tasvirleriyle ilgili metinler oldukça hacimlidir ve cehennemle ilgili tasvirlerden fazladır. Bu olgu yaratıcıyla yaratan arasındaki ilişkiden ve insana İslam’ın verdiği değerden kaynaklanmaktadır.¹⁹⁶

Her ne kadar Kur’ân -ı Kerîm, cennet manzaralarını dünyada bilindik varlıklar ve nimetler üzerinden tasvir etse de aşağıdaki âyet ve kutsî hadiste, insanların tahayyül edemeyeceği nimetlerin olduğu bildirilmiştir:

*“Yaptıklarına karşılık olarak onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez.”*¹⁹⁷

Ebû Hureyre’den riv âyet edildiğine göre Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: *“Aziz ve celil olan Allah (c.c): ‘Ben sâlih kullarım için ahiret azığı olarak hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşer kalbine hutûr*

¹⁹³ İsfahani, “vısf”, 1161.

¹⁹⁴Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Perşembe Kitapları,2001),409.

¹⁹⁵ Seyyid Kutub, *Kuran’da Edebî Tasvir*, çev. İsmail Aslan (İstanbul, Ravza Yayınları,1999), s.10

¹⁹⁶ Topaloğlu, “Cennetin İsimleri”, 7/377.

¹⁹⁷es- Secde, 32/17.

*etmedik bir takım nimetler hazırladım...*¹⁹⁸ Dolayısıyla Kur’ân tasvirleriyle cennet hayatının mahiyetinin tam olarak bilinmesi mümkün değildir.

7.2. Cennet Tahtları ve Gölgeleklerinin Tasviri

Kur’ân’ı Kerîm’de cennette müminler için tahtlar (serîr) ve muhtelif sergiler hazırlandığı birçok âyette bildirilmektedir. Serîr, üzerine oturuşan döşek demektir ve nimet sahibi olanlara aittir. Şekil olarak tahta¹⁹⁹ benzediğinden ölen kişinin Rabbine kavuştuğunda elde edeceği mutluluk temennisinden dolayı ölü na’şına da serîr denir. İlaveten “başın boyunda durduğu yer, mülk, saltanat, nimet” anlamları da verilmiştir.²⁰⁰ Ayrıca birçok âyette geçen *erâik* kelimesi *erîke* kelimesinin çoğuludur ve “gelin odasında bulunan koltuk, divan” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla gelin odasında bulunmayan divana, *erîke* denilmeyeceği gibi²⁰¹ *erîkeye* “taht üzerinde bulunan gelinin süslü makamı” şeklinde de mana verilmiştir. Erîke, erâk isimli bir ağaçtan imal edildiği için bu şekilde isimlendirilmiştir.²⁰² Dolayısıyla birçok âyette geçen “serîr” ve “erâik” kelimelerinin meal ve tefsirlerde “taht” olarak ifade edilmesi mahiyet farkını ortadan kaldırmaktadır.

(عَلَى سُرُرٍ مَّوْضُونَةٍ مُتَّكِنِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ) “(Onlar) cevherlerle örülmüş tahtlar üzerindedirler. (Bu tahtlar üzerinde, karşı karşıya yaslanmış olarak.”²⁰³

Cennette müminlere verilecek olan bu “سُرُرٍ” nimetini Mâturîdî (ö.333/944) Vâkıa Sûresi’nin 15-16. âyetlerinin tefsirinde “koltukların dünyada sıra sıra dizildiğini fakat mücevherle bezenmediğini ancak cennetteki koltukların dünyadaki gibi birbirinden ayrı ve parçalı olmadığını haber vermektedir.”²⁰⁴ şeklinde açıklamıştır.

Râzî’ye göre; âyetteki “ مَوْضُونَةٍ ” kelimesi kuvvetli, düzenli, , dokunmuş anlamına gelmektedir. Dolayısıyla örülmüş zırha da bu sebeple *mevdune* denmiştir.

¹⁹⁸ Müslim b. El Haccac b. Müslim el- Kuşeyrî, *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*, çev. Mehmet Sofuoğlu (İstanbul, İrfan Yayıncılık, t.y), 8/353.

¹⁹⁹ Taht, Farsça bir kelime olup “yatmak veya oturmak amacıyla hazırlanmış zeminden yüksek yer” anlamındadır. “ Hükümdarlık, hükümdarın koltuğu ve makamı” manalarında terim olarak kullanılır. Bu konu hakkında bk. Erdoğan Merçil, “Taht”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/434.

²⁰⁰ İsfehani, “srr” 490; Ebü’t- Tahir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’küb b. Muhammed el- Fîrûzâbâdî, el- Kâmûsü’l- Mûhît (Beyrut-Lübnan:1426/2005), “srr”, 406.

²⁰¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 15/175.

²⁰² İsfehani, , “erk” 79.

²⁰³el- Vâkıa,56/15-16.

²⁰⁴Mâturîdî, *Te’vilatü’l Kur’ân*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. S. Kemal Sandıkçı, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019),14/ 321.

Kralların oturdukları tahtları da ipek ve benzeri süslemelerle döşenmektedir. İpek ve benzeri nesnelere döşenmesi nedeniyle *serir*, ağaç ve benzeri sert nesnelere göre daha yumuşak olmaktadır. Bu özellikteki tahtların ayakları bile değerli taşlardan yapılmaktadır. İlaveten Râzî, “Onlar üzerinde yaslanmışlar...” ifadesinin vurgu için söylenmiş bir ifade olduğunu dile getirmiştir.²⁰⁵

Râzî bu âyetteki *serîr* tasvirini, dünyadaki kralların tahtlarına ve oturma hallerine benzetmek sûretiyle somutlaştırmaya çalışmış adeta insan hayaline bir fotoğraf yerleştirmiştir.

Seyyid Kutub ise, bu tahtların altın işlemeli olduğunu, değerli madenlerle işlendiğini ve bu tahtlara kurulan cennetliklerin dert ve endişelerden uzak bir şekilde karşılıklı oturarak sohbet ettiklerini tasvir ederek âyeti açıklamaya çalışmıştır.²⁰⁶ Ayrıca Seyyid Kutub (مُنْكَبِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ لَا يَرُونَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا) “Orada koltuklara kurulurlar. Ne yakıcı güneş görürler orada ne de dondurucu soğuk”²⁰⁷ âyetini şu şekilde yorumlamıştır:

“Onlar ferahlık ve huzur ülkesinde bulunacaklar. Kendilerini kuşatan hava son derece mutedil ve yumuşak olacak ne yakıcı güneşler ne de dondurucu soğuklar orada bulunacaktır. Bunu şöyle ifade edebiliriz: Orası başka bir âlem olacak. Orada ne bizim şimdiki güneşimiz ne de benzerleri olacak. Bu kadar söylemek kâfidir.”²⁰⁸

Râzî, “Orada koltuklara kurulurlar. Ne yakıcı güneş görürler orada ne de dondurucu soğuk” âyetindeki *erâik* kelimesinden kastın “oturma köşesindeki koltuklar” olduğunu ancak koltuklar bitişik ve yan yana olurlarsa “erâik” olarak adlandırılacağını ifade etmiştir. Bu âyette güneşin ve zemheririn görülmemesinin iki manaya gelebileceğini söylemiştir. Bu manalardan biri cennetin havasının mutedil olmasıdır. Bundan farklı olarak ta Tay lehçesinde “zemherir”, “ay” demektir dolayısıyla cennette ne güneş ne de ay olacaktır.²⁰⁹ Ancak âyet bu şekilde yorumlandığında karşımıza bir problem çıkmaktadır. Cennette güneş ve soğuk(ya da ay) yoksa Kur’ân’da birçok âyette geçen ancak güneşin bulunduğu yerde olan gölgelikler niçin cennet tasvirleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁰⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/178.

²⁰⁶ Kutub, *Fizılâl- il Kur’ân*, 14/50.

²⁰⁷ el-İnsân, 76/13.

²⁰⁸ Kutub, *Kutub, Fizılâl- il Kur’ân*, 15/419.

²⁰⁹ Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 22/342.

“Takva sahiplerine vaat olunan cennetin özellikleri şöyledir: Zemininden ırmaklar akar, yemişleri ve gölgesi süreklidir. İşte bu günahahtan çekinenlerin mutlu sonudur, inkâr edenlerin sonu ise ateştir.”²¹⁰

Râzî, bu durumu “Cennetin ağaçları öylesi bir konumda bulunurlar ki ş âyet orada güneş olsaydı bu ağaçlar onları güneşten korurdu.”²¹¹ şeklinde izah etmiştir.

Râzî, cennet ağaçlarının özellikleriyle alakalı rahman sûresinde de açıklama yapmış ve dünya ağaçlarının dallı budaklı, çiçekli ve meyveli olduklarını ancak bunun dünyada ihtiyaçtan dolayı böyle olduğunu ifade etmiştir. Oysa ahiret cennetinde ağaçların dalları ve meyveleri olduğu halde kalınca gövdeleri yoktur zira kalın gövdeler insanların bahçelerde dolaşmasına manidirler. Dolayısıyla gövdesi olmayan ağaçlar cennette muallakta (boşlukta) dururlar. Bunun böyle oluşunun delili âyetteki (دَوَاتًا أَفْنَانًا) yani “dallı-budaklı” ifadesidir. İlâveten *efnân* kelimesinin nekire olarak kullanılmasının sebebi de ya çokluğa işaret etmek ya da hayret uyandıracak şekilde olduğunu ifade etmek içindir.²¹²

Ayrıca Râzî, Vâkıa sûresinde geçen “Yayılmış gölge...”²¹³ İfadesi için de şu izâhlarda bulunmuştur:

1. Bu ifade bakımından zeval bulmayan, yok olmayan hep sürüp giden manasındadır.

2. Mekân açısından uzamış anlamında olduğu düşünüldüğünde cennet alanının tamamını örten gölgeden bahsedilmiş olabilir.

3. Memdûd ifadesiyle döşenmiş *manası* kast edilmiş olabilir.²¹⁴

Seyyid Kutub, Vakıa sûresi 34. âyetindeki (وَفُزُّشٍ مَّرْفُوعَةٍ) “yükseltilmiş döşeklerdedirler” ifadesinin hem maddi hem de manevi yüksekliği ifade edeceğini belirtmiştir. Maddi yükseklik sayesinde yerdeki her türlü pislikten uzak kalınmış olur. Manen yüksek olan da zaten her türlü maddi pislikten arınmıştır. Ayrıca buradaki döşekler ne murassadır ne de yumuşaktır.²¹⁵ Ancak Seyyid Kutub’un bu yorumu, hoş gitmeyen hiçbir durum ve nimetin cennette olamayacağı gerçeğine pek uygun

²¹⁰ Ra’d, 13/35.

²¹¹ Râzî, *Tefsîr-i kebîr*, 22/344.

²¹² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/133.

²¹³ el-Vakıa, 56/30

²¹⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/202.

²¹⁵ Kutub, *Fîzilâl-il Kur’ân*, 14/252.

görünmüyor gibi görünse de aslında burada insan tasavvurunda oluşan müteşâbihlik ilkesiyle alakalı bir somutlaştırma söz konusudur. Daha önce de bahsedildiği gibi cennet nimetleri, insan tasavvurunu aşan çok güzel ve çok leziz özellikler ihtiva etmektedir.

Yine Seyyid Kutub Rahman sûresi 76. âyetindeki “*Yeşil yastıklara ve güzel döşeklere yaslanırlar*” âyetindeki “refref” kelimesinin “yere serilen sergi” manasına geldiğini ve bu sergilerin Abkar yapısında olduğunu söylemiştir. Araplar her üstün şeyi cinler vadisindeki Abkar yapısına benzetmektedirler. Ayrıca Kutub, Rahmân sûresinde geçen “iki cennetin” nimetlerinin farklı olduğunu ilk cennetteki hurilerin örtülerinin atlastan olduğunu ve bu hurilerin meyveleri kolaylıkla topladıklarını; ikinci cennetteki hurilerin ise yeşil yastıklara ve güzel döşeklere yaslandıklarını ifade etmiştir.²¹⁶

7.3.Cennetteki Hizmetçi Gençlerin Tasviri

Kur’ân ’ı Kerîm’de, cennet ehline hizmet etmekle yükümlü kılınan gençlerin var olduğu, muhtelif âyetlerde zikredilmiştir. Vakıa sûresinde “vildan” olarak geçen bu hizmetçi gençler “يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وُلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ” *Ebediliğe mazhar edilmiş hizmet sunacak gençler, etraflarında dolanırlar*”²¹⁷ şeklinde tasvir edilmiştir.

Âyette zikredilen *vildan* kelimesinin tekili olan *veled* sözcüğü “doğan çocuk” anlamındadır.²¹⁸ Başka bir açıklamaya göre ise *vildân*, “velîd” kelimesinin çoğuludur ve “çocuk, köle” anlamına gelmektedir.²¹⁹

Râzî’ye göre ise *vildân* kelimesi “velîd” kelimesinin çoğuludur ve *vildân* kelimesi ile kâfirlerin küçük çocukları kast edilmiş olabilir.

Râzî, âyetteki muhalledûn yani *ebedi kılınmış* ifadesi hakkında da iki izahta bulunmuştur:

a) Bunlara “hulûd” kelimesinden hareketle;

1.Onların ölmeleri söz konusu olmadığı için ebediyen var olacaklardır.

²¹⁶ Kutub, *Fîzilâl-il Kur’ân*, 14/233.

²¹⁷ el-Vâkıa, 56/17

²¹⁸ İsfehani, “vld”1179-1180.

²¹⁹ Fîrûzâbâdi, “vld”, 327.

2.Onların buldukları durum kalıcıdır yani durumlarında herhangi bir değişim söz konusu değildir.

b) Bu açıklamalardan farklı olarak küpe anlamındaki “hulde” kökünden hareketle “Onların kulaklarında küpeler (halkalar) vardır” anlamı da çıkarılabilir. Ancak buna nazaran önceki mana daha uygun düşmektedir.²²⁰

Râzî bu âyeti izah ederken “vildan” kelimesinin mahiyeti üzerinde durmuş ve kelimenin farklı kök anlamlarından hareketle bunların çeşitli özelliklerde olabileceklerini ifade etmiştir.

Mâtürîdî’ye göre ise bu hizmetçi gençler dünyada doğmuş olmalarına rağmen cennette ebedi olarak kalıcıdırlar. O, cennette doğum olayının olmayacağı düşüncesinden hareketle bu kaniya varmıştır.²²¹

7.4. Cennet İçkileri ve Pınarlarının Tasviri

Kur’ân’ın cennet tasvirlerinde göze çarpan en dikkat çekici nimetlerden biri elbette içkiler ve içki meclisleridir. Farklı özelliklere sahip içkiler, müminlere derecelerine göre ikram edilecektir. Esasen cennet nimeti olarak içkinin âyetlerde dile getirilmesi nüzul döneminin toplumsal yaşayışıyla yakından ilgilidir. Zira cahiliye toplumunda yaygın bir içki tüketiminin olduğu ve bu yüzden Arap şiirinin ana temalarından birini oluşturduğu söylenebilir.²²² Ancak bu realite içkinin sadece o topluma yönelik bir eğlence ve zevk ögesi olduğu anlamına gelmez ve geçmişten günümüze evrensel bir şekilde rağbet gördüğü de inkâr edilemez. Dolayısıyla Kur’ân insanlar için bu eğlence ve zevk aracını cennette mâkul özellikleriyle tasvir etmiş ve cennetin kazanılmasına yönelik bir motivasyon ögesi olarak kullanmıştır.

“Şüphesiz iyiler ise içine kâfûr katılmış dopdolu bir kadehten içecekler, bir su kaynağı ki Allah’ın (c.c) has kulları istedikleri yerlere akıtarak ondan bol bol içerler.”²²³

²²⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/178-179.

²²¹ Mâtürîdî, *Te’vilatü’l Kur’ân*, 14/322.

²²² Öztürk, *Yerel ve Tarihsel Motifler*, 157.

²²³ el-İnsan, 76/5.

Kâfûr, “meyve ağaçlarında meyveden önce çıkan ve meyveyi saran çiçek”²²⁴ anlamına gelmektedir. Râzî, kâfûrun lezzetli bir şey olmadığı halde âyette zikredilmesinin üç farklı nedeninin olabileceğini şu şekilde izah etmiştir:

1. Kâfûr, bir cennet pınarının ismidir, ancak buradaki kâfûr, dünyadaki özelliklerinden farklı olarak son derece hoş ve zevk vericidir. Dolayısıyla âyette zikredilen şarab, o pınarın suyuyla karıştırılarak daha da güzel bir hale getirilmiştir.

2. Allah (c.c) o cennet şarabının cevherinde bu kokuyu yaratmış, bu şarabın tadı güzel olduğu halde şaraba koku veren nesneye, dünyada bilindiği için kâfûr ismini vermiştir.

3. Allah’ın (c.c) yaratma gücü tartışmasız olduğuna göre cennetteki kâfuru zararlı maddelerinden arınmış ve lezzetli hale getirmiş olabilir.²²⁵

Seyyid Kutub ise, yukarıdaki âyet hakkında şu izahlarda bulunmuştur:

“Bu âyetler, iyilerin içeceği şarabın kâfurla karışık olacağını göstermektedir. Onu dolu dolu akan bir pından doldurdıkları kâseden içerler. Araplar şarap kâselerine bazen kâfur ve bazen de zencefil karıştırırlardı. İşte o kimseler cennette kâfurla karıştırılmış çok miktarda tertemiz şarab olduğunu biliyorlardı. Bu şarabın kalitesine gelince onun dünya şarabından daha lezzetli olduğu anlaşılmaktadır. Onun lezzetini hissetme ise kat kat üstündür. Biz bu dünyada o âlemin nimetlerine bir sınır ve cins tahdidi koyamayız. Yapılan tasvirler bir benzetme ve izafeden öteye geçemez. Şüphesiz Allah insanların gizlenmiş gaybı bundan başka türlü tasavvur edemeyeceklerini bilmektedir.”²²⁶

“Orada onlara katkısı zencefil olan bir kadeh içirilir.”²²⁷ âyetinde geçen zencefil, Râzî’ye göre Arapların içeceklerine koydukları bir tür katkı maddesidir. Çünkü zencefil, içekte bir tür acı meydana getirir bu durum da içeceğin boğazda durmasına yani tadın bir müddet hissedilmesine neden olur. Ancak cennetteki zencefilin son derece hoş olması gerekir.²²⁸

بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ

“Kaynaktan doldurulmuş testiler, ibrikler ve kadehlerle”²²⁹

²²⁴ İsfahanî, “kfr”, 924.

²²⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 22/330-331.

²²⁶ Kutub, *Fizılâl-il Kur’ân*, 15/416.

²²⁷ el- İnsan, 76/17.

²²⁸ Râzî, *Tefsîr- Kebîr* 22/347.

²²⁹ el-Vâkıa,56/18.

Râzî cennet içkilerinin özelliklerinden bahseden yukarıdaki âyette geçen ekvabîn kelimesinin manası hakkında iki izahta bulunmuştur. Bu izahlara göre ekvabîn ya büyük kadehtir ya da kulpu ve imbiği olmayan testiye benzeyen bir kaptır. Bu âyette ekvabîn ve ebârik kelimelerinin çoğul; ke's kelimesinin ise tekil olarak gelmesinin nedenini Râzî, arap toplumunun içki içme adetlerine göre açıklamıştır. Zira nüzul dönemi arap toplumundaki içki meclislerinde içkilerle dolu çeşitli kaplar bulunmaktaydı. Ke's, ise içinde içki olduğunda zaman kadeh ismini almaktadır. Ayrıca âyetteki kadeh (ke's) lafzının çoğul kullanılmamasının sebebi, bu kadehin içinde aynı cins içkinin bulunmasıdır. İlâveten Râzî, Ke's kelimesine en sonda yer verilmesinin nedenini de, küplerdeki içkilerin önce ibriklere, ibriklerden de kadehlere doldurulmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. âyetteki مِنْ مَّعِينٍ ifadesi ise testi, ibrik ve kadehlerin doldurulduğu kaynağı ifade etmektedir.²³⁰

Görüldüğü üzere Râzî bu âyeti, dil ve belâgat tahlillerine geniş yer vererek açıklamaya çalışmış ve nüzul dönemi Arap kültürünün içki meclislerini tasvir ederek görüşlerini delillendirmeyi amaçlamıştır.

لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْرَفُونَ)

“Bundan dolayı ne baş ağrısına tutulurlar ne de sarhoş olurlar”²³¹

Râzî'ye göre bu âyette “baş ağrısı olmayacağı” ifadesinin عن harfi cer-i ile kullanılmasının özel bir anlamı vardır. Nitekim Arapça'da عن harfi cer-i bir şeyden kurtulmayı ifade etmek için kullanılmaktadır. âyetteki bu ifade şekliyle cennet içkilerinin özelliklerine değinilmiştir. Cennette içki içildiği halde baş ağrısının ve sarhoşluğun olmamasının nedeni bu içkilerin özelliğinden kaynaklanmaktadır. Yani cennetlikler kendilerinde bulunan hususiyetlerden dolayı değil cennet içkilerinin özelliklerinden dolayı baş ağrısına tutulmazlar ve sarhoş olmazlar. Dolayısıyla Allah (c.c), bu içkilerin muhteviyatında bulunan hususiyetlerden dolayı baş ağrısı ve sarhoşluk yapmadıklarını ifade ettiği için bu ifade tarzı o içkiler için bir övgü olmaktadır. Ayrıca burada baş ağrısının olmaması sarhoş olmayı ortadan kaldırmamaktadır. Bundan dolayı ifade “sarhoşluk ta vermez” şeklinde tamamlanmıştır.²³²Bu âyette Râzî yine Arapçanın dil ve belâgat inceliklerinden

²³⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/180-182

²³¹ el-Vâkıa 56/19.

²³² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*,21/182-184.

hareketle aklî çıkarımlar yapmakta ve cennet içkisinin niteliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ خَتَامُهُ مِسْكٌ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ وَمِنْ تُسْنِينٍ عَيْنًا يُشْرَبُ بِهَا
الْمُقَرَّبُونَ

“Onlara mühürlenmiş, mührü de misk olan nefis bir içki sunulur. Yarışanlar işte bunlar için yarışınlar. O içkinin karışımı tesnîmden, yani Allah’a (c.c) yakın olanların (mukarrabûn) içecekleri bir kaynaktır.”²³³

Râzî, mezkûr âyette zikredilen içkinin mühürlü oluşuyla ilgili muhtelif âlimlerin görüşlerini dile getirdikten sonra bu konuda en isabetli görüşün Kaffâl’ın görüşü olduğunu dile getirmiştir. Kaffâl, dünya yaşantısında kıymetli nesnelere ağzının sıkıca kapatılarak korunması gibi cennette de böyle kıymetli içkilerin mühürlenerek korunacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla bu mühürlü içkiler, Muhammed sûresinin 15. âyetinde zikredilen lezzetli içki nehirlerinden daha kıymetlidir.²³⁴

Râzî, “خَتَامُهُ مِسْكٌ” yani “Onun sonu misktir” ibaresi için de içkisini bitiren kimse için içkinin bitiminde tadının yanı sıra kokusunun da çok güzel olacağını kast edildiğini söylemiştir.²³⁵ Sonraki âyetteki “وَمِنْ تُسْنِينٍ” ifadesindeki “tesnîm” cennette bir çeşmenin özel ismidir. Cennette bir çeşmeye bu ismin verilme nedeni olarak Râzî üç gerekçe göstermiştir:

1. Bu çeşmenin suyu cennet içeceklerinin en değerlisi olduğu için
2. Bu suyun yüksekte akıyor olmasından dolayı
3. Doldurma niteliğinin üstün oluşundan dolayı bol bol akmaktadır.

Mezkûr âyette zikredilen, Allah (c.c) katında derecesi yüksek olan kulların içeceği bir cennet çeşmesi olan tesnîm için, Râzî’nin aktardığına göre İbn Abbas, cennet ehlinin içeceklerinin en kıymetlisi olduğunu ifade etmiştir. İbn Abbas devamında bu çeşmenin suyunu saf bir şekilde sadece mukarreblerin içeceğini, ashâb-ı yemîn’in ise bu içeceği başka içkilere karıştırarak içme imkânına sahip olacaklarını

²³³ Mutaffîfin, 83/25-28.

²³⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 22/580.

²³⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 22/581.

ifade etmiştir. Râzî bu âyet ve malumatlara dayanarak aşağıdaki şu dikkat çekici yorumu yapmıştır:

“Ben derim ki: Bu cennetteki çeşmelerin fazilet bakımından farklı farklı olduklarına delalet eder. O halde tesnîm, cennet çeşmelerinin en kıymetlisi ve faziletlisi, keza mukarrebler de ehl-i cennetin en faziletlieleridir. Ruhâni cennetler açısından tesnîm, marifetullahtır. Bakışların en lezzetlisi kerim Allah’ın (c.c) vechine bakmaktır...”²³⁶

Bize göre Râzî’nin tesnîm hakkındaki bu yorumu tasavvufa olan ilgisinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca tefsirinde mezkûr âyeti sadece kendi görüşüne göre açıklamamış, sahabilerin ve birçok âlimin görüşlerine yer vererek rivâyet metodunu da kullanmıştır.

İlaveten Râzî, Kamer sûresinin 54. âyetinde geçen (إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ) “Muttakiler cennetlerde ve ırmak kenarlarındadır” ibaresindeki “neher” kelimesinin cins isim olduğunu ve “nehirler” anlamına geldiğini söyledikten sonra insanın cennette lezzet hissetmesinin nehrin kenarında olmasıyla gerçekleşeceğini belirtmiştir. Râzî, bu âyette zikredilen “nehrin kenarında olma” durumunu birçok cennet tasviri içeren âyette olduğu gibi müteşabihlik ilkesi açısından değerlendirmiş ve ahiretteki durumların dünyada bilinenler üzerinden tasvir edildiğini söylemiştir. Râzî bu âyette “cennât” kelimesin çoğul, “neher” kelimesinin ise tekil getirilmesinin âyet sonu olmasından kaynaklandığını ifade ettikten sonra Kur’ân’ın muhtelif birçok âyetinde zikredilen “تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ” tasvirlerinin cennette birden fazla nehir olduğunun göstergesi olduğunu belirtmiştir. İlaveten mezkûr âyette geçen “neher” kelimesinin nekire getirilişinin de tazîm için olduğunu söyleyen Râzî, cennette diğer nehirlerden büyük ve güzel olan bir nehrin bulunduğunu ve bu nehrin de Kevser veya Rıdvân çeşmesinden kaynaklandığını dile getirmiştir.²³⁷

Kur’ân’ı Kerîm’de birçok âyette zikredilen “altından ırmaklar akan cennet” ifadesi aslında suyun hem dünyada hem de ahirette bütün canlılar için ne kadar gerekli ve rağbet gören bir nimet olduğunun da göstergesidir. Geçmişten günümüze insanların dünyada daha fazla yerleşim alanları oluşturdukları yerler, daha ziyade nehirlerle yakın bölgelerdir. Hatta nehir, göl, deniz gibi su manzaralarının olduğu bir yerde yaşamak çoğu insanın hayalidir denebilir. Öyle ki su kaynakları konusunda oldukça sınırlı

²³⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 22/582.

²³⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/54.

imkânlarla sahip Arabistan coğrafyasında suya atfedilen değer daha da fazla olabilmektedir. Râzî de bizim bu düşüncemizi Vâkıa sûresinin 31. âyetini izah ederken dile getirmiştir. Râzî'ye göre araplar için su çok kıymetlidir ve israf edilmeden muhafaza edilir.²³⁸

7.5. Cennette Meyve ve Et Tasviri

Cennet nimetlerinden olan meyve ve et şüphesiz dikkatleri çeken yiyeceklerdendir. Cennetteki meyve ve et tasvirleri bazı âyetlerde şu şekillerde tasvir edilmiştir:

فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ

“Her ikisinde(cennette) türlü meyveler, hurma ve nar var”²³⁹

Râzî, cennette her türlü meyvenin olacağını ifade ettikten sonra özellikle bu âyette hurma ve nar meyvesinin zikredilmesinin özel anlam taşıdığını söylemiştir. Râzî'ye göre bu iki meyve birbirinin karşıtıdır. Bu meyvelerden birinin hararet verdiğini diğersinin ise harareti giderdiğini; hurmanın hem gıda hem meyve olduğunu narın ise sadece meyve olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla âyette iki zıt şeyden bahsedilmesi iki zıt tarafa işaret etmektir ki bu da ikisinin arasında kalanlara da işaret etmeyi içine almaktadır. Bu durum tıpkı Rahmân sûresi 17. âyetinde geçen “İki doğunun ve iki batının Rabbi...” ibaresindeki duruma benzemektedir.²⁴⁰

وَفَاكِهَةٍ مِّمَّا يَتَخَيَّرُونَ وَلَحْمِ طَيْرٍ مِّمَّا يَشْتَهُونَ

“Tercih ettikleri (beğendikleri) türlü meyveler ve canlarının çektiği kuş eti”²⁴¹

Râzîye göre bu âyette tahyir-tercih ettikleri ifadesinin fakiheye-meyveye; yeştehune- canlarının çektiği ifadesinin de ete tahsis edilmesinde özel bir anlam vardır. Zira et ve meyve aç bir kimsenin yanında olduğunda genellikle aç olan kimse eti; tok olan kimse ise meyveyi tercih eder. Zaten Râzî'ye göre genel olarak cennet hayatı dünyada bilinen nesne ve durumlarla tasvir edilmiştir. İlâveten âyette zikredilen kuş etinden maksat ise riv âyetlere göre mümin bir kimsenin canı uçan bir kuşun etini istemesi halinde o kuşun eti pişirilmiş bir şekilde müminin önüne getirilmektedir.

²³⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/203.

²³⁹ Rahmân,55/68.

²⁴⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/150.

²⁴¹ el-Vâkıa 56/20-21.

Fakihe ise cennetliklerin yanında daima mevcut olacaktır. Râzî, âyette meyvenin etten önce zikredilmesinin sebebini ise iki şekilde açıklamıştır:

1.Dünyevî yaşantıda genellikle meyve yemekten önce ikram edilmektedir ve dolayısıyla cennet, dünya yaşantısına benzer şekilde tasvir edilmiştir. Zira dünyadaki içki meclislerinde uygulama bu şekildedir ve âyet âdetâ cennetliklerin içki meclislerini resmetmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Arap toplumundaki içki içme meclisleri de bu âyetteki tasvirlerle benzemektedir.

2.Dünya hayatında meyvenin önce yenilmesinin hikmetlerinden birisi de sindiriminin kolay olması ve yemek için iştahı harekete geçirmesidir. Etin ise sindirilmesi zordur ve üstelik bu gıdanın iştah önleyici etkisi de mevcuttur.²⁴²

Bu âyeti Râzî, dünyada önemli gıdalardan olan etin ve meyvenin âyetlerdeki tasvirini, insanların dünyadaki meyillerine ve müteşâbihlik ilkesine göre izah etmeye çalışmıştır. Ayrıca çeşitli ilimlere vâkıf olan Râzî, tıp bilgisini de bu âyetin yorumunda ortaya koymaktan çekinmemiştir.

وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الْيَمِينِ فِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ وَطَلْحٍ مَّنْضُودٍ

“Amel defteri sağından verilenler, ne mutlu o sağından verilenlere! Dikensiz kiraz meyveleri, tıklım tıklım muz ağaçları.”²⁴³

Âyette sidr kelimesi kiraz anlamına gelmektedir ve hoş kokusu ve tadı olmayan çöl ağaçlarındanır. Râzî bu âyetin izahında da yerellik ilkesine vurgu yapmış ve cennet ağaçlarından birinin, Araplarca bilinen ve çok da güzel niteliği olmayan bu sidr ağacı üzerinden tasvir edildiğini dile getirmiştir. Elbette sidr isimli kiraz ağacının cennetteki vasfının dünyadakinden farklı ve üstün olacağı açıktır.

Râzî’ye göre sidr ağacının yapraklarının oldukça küçük olmasına karşın muz ağacının yaprakları büyüktür. Öyleyse bu âyet, yaprakları alabildiğine küçük olan büyük ağaçlara işaret ediyor olabilir. Ayrıca bu âyette geçen *mahdûd* dikenini alınmış demektir çünkü sidr ağacının dikenini, yaprakları tarafından kırılmaktadır. Yaprakları çok olduğu için iyi gölge yaparak araplar için gezinti yeri oluşturmaktadır. İlâveten âyette geçen “tıklım tıklım muz ağaçları” ifadesinde *talh* muz ağacı, *mandûd* ise tıklım tıklım anlamına gelmektedir. Burada ağaç demek olan *talh*, *mandûd* kelimesiyle tavsif

²⁴² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/184-185.

²⁴³ el-Vâkıa,56/27-29

edilmiştir ve bu tavsif “hasenü'l vechi” (yüzü güzel) babındaki kalıba benzemektedir.²⁴⁴

Seyyid Kutub’a göre ise, âyette geçen dikensiz kiraz anlamındaki sidr ağacı aslında dikenli bir ağaçtır ancak cennette dikensiz hale getirilmiştir. Yine âyette geçen talh ise Hicaz’da biten dikenli büyük ağaçlar cinsinden bir ağaçtır. Cennette zahmetsiz ve yorulmadan koparılabilmesi için dikenlerinin yolunduğu belirtilmektedir.²⁴⁵

Ömer İbn Hattab’tan gelen bir rivâyete göre ise Hz. Peygamber’e (s.a.v) cennette meyve olup olmayacağına dair bir soru sorulmuş, Hz. Peygamber de bu soruya karşılık şu cevabı vermiştir:

“...Evet, orada meyveler, hurma ve nar vardır, buyurdu. Onlar dünyada yenildiği gibi yenilecekler mi? diye sordular. Evet, ve dünyadakinden kat kat fazla buyurdu...”²⁴⁶

7.6. Cennet Hûrilerinin Tasviri

Kur’ân -ı Kerîm’de cennet tasvirlerinden en fazla dikkat çekenlerinden birisi de şüphesiz hurilerdir. Kur’ân ’da geçen beyazlaşmak anlamındaki حَوْرٌ kelimesi, حَوْرٌ kökünden türeyen أَحْوَرٌ ve حَوْرَاءٌ kelimelerinin çoğuludur. Bu kavram göz güzelliğinin en mükemmel şekli olan siyahın içinde küçük beyazlığın belirgin bir şekilde görülmesini ifade etmektedir.²⁴⁷ Ayrıca bedevi Araplar; şehirli kadınlara, beyaz tenli olmaları ve temizlikleriyle, bedevilerin bakımsız görünümünden uzak oldukları için *havâriyyat* ismini vermişlerdir.²⁴⁸ Başka bir tanıma göre ise haver kelimesi “...Bir adamın gözünün beyazının beyazlığı ve siyahının siyahlığı koyu ve şedîd olması yani, akı ak ve karası kara olması manasındadır.”²⁴⁹ şeklinde açıklanmıştır. Kur’ân ’da dört âyette *huri* kelimesi geçerken, bazı âyetlerde de cennetliklere verilecek olan kadınlar/kızlar çeşitli vasıflarla nitelendirilmiştir:

“Güzel gözlü huriler, saklı inciler misali.”²⁵⁰

²⁴⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/200-202.

²⁴⁵ Kutub, *Fizılâl-il Kur’ân*, 14/251.

²⁴⁶ İbn Kesîr, *Kur’ân Tefsîri*, 14/7665.

²⁴⁷ İsfahanî, “hvr”, 315-316.

²⁴⁸ İbn Manzûr, “hvr”, 4/219.

²⁴⁹ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, çev. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), “hvr”, 2/1888.

²⁵⁰ el-Vâkıa, 56/22-23.

“Yanlarında da eşinden başkasına bakmayan ceylan gözlü, gün görmemiş, güzel tenli kadınlar bulunur.”²⁵¹

Kur’ân’da hurilerle ilgili bu tasvirlerden anlaşılacağı üzere âyetlerde hurilerle ilgili fiziksel özellikler nüzul döneminin güzel kadın tiplerine uygun şekilde betimlenmiştir. Nitekim âyetlerde bembeyaz tenli, sedefinden çıkarılmamış beyaz inci şeklinde dile getirilen tasvirler nüzul dönemi toplumunun güzel kadın anlayışını yansıtıcı niteliktedir.²⁵² Üstelik Cahiliye Dönemi şiirlerinde karşılaştığımız kadın tasvirleri de bu görüşü destekler mahiyettedir:

مُهْفَهْفَةٌ بِيضَاءٍ غَيْرُ مُفَاضَةٍ تَرَاءِبُهَا مَصْفُورَةٌ كَالسَّجْنُجْلِ
كَبِيرِ الْمُقَانَاةِ النَّيَاضِ بِصَفْرَةٍ غَذَاهَا تَمِيرُ الْمَاءِ غَيْرُ الْمُحَلَّلِ

“Endamı zarif teni beyaz ve berraktı gerdanı

Ayna gibi sarkık değildi karnı

O sevgili ki bâkir pınarların saf sularıyla beslenir

Deve kuşunun ilk yumurtası gibi sarıya çalar teninin beyazı”²⁵³

Ancak bu âyetlerde vurgulanan güzel gözlü, güzel tenli, genç, sevgi dolu ve tutkulu kadın imajını sadece nüzul dönemi beğenilerine göre yorumlamak bize göre sınırlayıcı bir yaklaşım olup bu tarz kadınsal özelliklerin tarihin her döneminde rağbet gördüğü söylenebilir.

Fahreddin Râzî Rahman sûresi 55/72. âyetinde geçen “Çadırlar içinde ehli perde huriler vardır.” (حور مقصورات في الخيام) âyetindeki hurilerin zorla kapatılmadığını, onların bir saygınlıkları olduğunu cennetliklere ikram olarak çadırlar kurulduğunu ifade etmiştir. Çadır anlamındaki *hayme* kelimesi, el-beytu kelimesi gibi “İnsanın gecelediği yer” manasına gelmektedir. Arap kültüründe ikamet için hazırlandığından dolayı kıldan yapılmış ev de, hayme olarak isimlendirilmiştir. Esasında cennette mümin, isteklerine ulaşmak için hareket etme gereği duymaz çünkü cennette her şey mümine doğru hareket eder. Dolayısıyla huriler müminlerin isteği üzerine çadırlardan müminlere verilmiş olan köşklere doğru hareket ettirilir.²⁵⁴

Seyyid Kutub’a göre çadır deyince bir çöl tablosu canlanır ve aslında çadır çölde yaşayan birisi için bir nimettir. Dahası çadır çöl insanının arzularını temsil

²⁵¹ es-Sâffât 37/48-49.

²⁵² Öztürk, “Yerel ve Tarihsel Betimlemeler”,149-150.

²⁵³ Mehmet Hakkı Suçin, *Yedi Askı Şiirleri*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2020) 41.

²⁵⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/151.

etmektedir ve dolayısıyla huriler bu çadırların içindedir. İffet ve temizlik konusunda da üstün özellikleri mevcuttur.²⁵⁵ Seyyid Kutub Nebe sûresi 33. âyetindeki (وَكَوَاعِبَ) (أَثْرَابًا) “kevâkib” kelimesiyle göğüsleri gelişmiş genç kızların; “etrâba” ifadesiyle de yaşları ve güzellikleri müsâvi olan kızların murad edildiğini ifade etmiştir.²⁵⁶

Mevdûdi’ye göre ise Rahman sûresi 56. âyetinde geçen “*Oralarda eşinden başkasına bakmayan kadınlar vardır ki onlardan önce kendilerine ne bir insan ne de bir cin dokunmuştur.*” ifadeleri kadının hayâsını ve iffetini bir değer olarak görmekte, hayâ ve iffet bu âyette güzellikten daha değerli bir nimet olarak sunulmaktadır. Ayrıca cennette, bakire, evli, genç ve yaşlı tüm salih kadınlar bakire ve genç olarak salih erkeklere eş olacaklardır. Mevdûdi bu âyetten cennette cinlerden de salih kadınların olacağını ve bu kadınların cinlerden salih olan erkeklere eş olarak verileceklerini söylemiştir.²⁵⁷

7.7. Cennet Giysileri ve Ziynet Eşyalarının Tasviri

Kuran’ı Kerim’de cennet ehli için hazırlanmış nimetler arasında takılar ve giysiler de son derece dikkat çekicidir:

أُولَٰئِكَ لَهُمْ جَنَٰتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَّكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعْمَ الثَّوَابُ ۗ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا

“İşte onlara altlarından ırmaklar akan adn cennetleri vardır. Onlar orada altın bileziklerle bezenecekler, ince ve kalın ipekli yeşil elbiseler giyecekler orada tahtların üzerine kurulacaklardır. Ne güzel bir karşılık ne güzel bir konak!”²⁵⁸

Râzî muhtelif âyetlerde geçtiği üzere cennetliklerin altın, gümüş ve inciden yapılma bileziklerle bezeneceklerini, ince ve kalın yeşil ipek kumaştan hazırlanmış elbiseler giyeceklerini ifade etmiştir. âyetlerde yer alan sündüs kelimesi, ince ipek; istebak ise kalın ipek demektir. Bu kelimenin Farsça’dan Arapçaya geçtiği ve kelimenin aslının *istebreh* şeklinde olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca Râzî, Kehf sûresi 31. âyetinde geçen altından bileziklerle süslenmenin *يُحَلَّوْنَ* - *bezenecekler* meçhul ifadesiyle; kalın ipekli yeşil elbiseler giyinmenin de *يَلْبَسُونَ* - *giyecekler* şeklinde dile getirilmesinin bir sebebi olduğunu ifade etmiştir. Buna göre giyinme işinin müminlerin

²⁵⁵ Kutub, *Fîzılâl-il Kur’ân*, 14/233.

²⁵⁶ Kutub, *Fîzılâl-il Kur’ân*, 15/472.

²⁵⁷ Mevdûdi, *Tefhimu’l Kur’ân*, çev. Muhammed Han Kayani “vd”, (İstanbul: İnsan Yayınları, ty) 6/78-80.

²⁵⁸ el- Kehf 18/31.

salih amellerinin karşılığı olarak; çeşitli takılarla süslenmenin de Allah'ın (c.c) lütfunun bir göstergesi olarak cennetliklere nimet olarak verileceğini söylemiştir.²⁵⁹

Râzî, Hac sûresi 23. âyetinin yorumunda da dünyada müminlere yasak edilen zînetlerin ahirette müminlere hediye edileceğini, kadınların dünyada olduğu gibi ahirette de çeşitli zînetlerden istifade edeceğini ifade etmiştir. Elbette cennet zînetleri dünya zînetleriyle kıyaslanamayacak kadar değerlidir.²⁶⁰ Bazı âyetlerde altın, bazı âyetlerde ise gümüş bileziklerden bahsedilmesinde bir zıtlık olmadığını dile getiren Râzî, dünya hayatında da kadınların bazen altın bazen de gümüş takabileceklerini dolayısıyla bu durumun cennette de devam edeceğini dile getirmiştir. Ayrıca insanların karakterlerinin farklı olduğunu, dolayısıyla cennet hayatında seçimlerin de farklı olabileceğini ifade ettikten sonra bu konuda başka bir ihtimalin de mevcut olduğunu söylemiştir. Buna göre gümüşten olan bilezikler vildana; altından bilezikler ise cennetliklere ait olabilir. Bu noktada erkeklerin cennette bilezik takmalarında dünya hayatında olduğu gibi bir garabetin olmadığını, zira cennetliklerin tüysüz delikanlı olduklarını ifade etmiştir. Cennette gümüş ve altın bilezikleri sadece kadın ve çocukların zînet eşyası olarak kullanacaklarını dolayısıyla âyetlerde erkek çocuklardan dolayı müzekker zamirlerin kullanıldığı da ileri sürülen görüşlerdendir.²⁶¹

Seyyid Kutub ise İnsan sûresi 21. âyetinde geçen *sündüs* kelimesinin son derece ince ipek; *istibrak* kelimesinin ise uzun ipekle dokunmuş kumaş demek olduğunu beyan etmiştir. Bütün bu nimetlerin Allah (c.c) tarafından cennetliklere ziyade bir mükâfat ve ihsan olarak verileceğini söylemiştir.²⁶²

7. 8. Cennet Hayatında Esenlik ve Selamlaşma Tasviri

Cennet hayatında korkunun, hüznün, kıskançlığın, kederin, kinin ve düşmanlık duygularının olmaması ve daimi esenliğin vaad edilmesi şüphesiz bu mekânın insanlar için ne kadar ideal özellikler taşıdığına göstergesidir. Doğumdan ölüme kadar hayatın farklı safhalarında birçok zorluk ve meşakkatlerle imtihan edilen insanoğlu için cennet elbette bir cazibe merkezidir. Nitekim birçok âyette insanların hoşuna gidecek bu manevi nimetlerden şöyle bahsedilmiştir:

²⁵⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 15/174-175.

²⁶⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 16/290.

²⁶¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 22/352-353.

²⁶² Kutub, *Fîzilâl-il Kur'ân*, 15/421.

“Allah (c.c)’a karşı saygısızlıktan sakınanlar mutlaka cennet bahçelerinde ve pınar başlarında olacaklar. Esenlikle güvenle girin oraya denecek! Onların gönüllerini düşmanlık duygularından temizledik, artık bir kardeşler topluluğu olarak sedirler üzerinde karşı karşıya oturacaklar. Orada hiçbir yorgunlukla karşılaşmayacaklar. Oradan çıkarılmaları da söz konusu olmayacaktır.”²⁶³

Râzî’ye göre Hicr sûresi 46. âyetinde geçen “Esenlikle, güvenle girin oraya” ifadesinin Allah (c.c) ya da melekler tarafından söylenecek olması muhtemeldir. Dünyada birbirine kin ve haset duyanlar cennette bu duygulardan arınacaklardır. Ayrıca yukarıdaki âyette zikredilen kardeşler topluluğu ifadesi nesep kardeşliğini değil din kardeşliğini ifade etmektedir. Kardeşlerin karşı karşıya oturmalarındaki ince mana ise, o nefislerin dünya hayatındaki çekişmelerden arınarak ilahi nurları birbirlerine ayna misali yansıtmaıdır.²⁶⁴

جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْتِيهِمْ إِلَّا قِيْلًا سَلَامًا سَلَامًا

“Yaptıklarının karşılığı olarak, Onlar orada ne boş bir laf, ne de günaha sokacak bir şey işitirler, yalnız bir söz: Selam selam...”²⁶⁵

Râzî’ye göre mezkûr âyette geçen lağv kelimesi nazarı itibara alınmayan, bir şey ifade etmeyen²⁶⁶, değersiz söz anlamına gelmektedir. Te’sim ise bir kimseyi günahkâr yapan, başka bir ifadeyle kişinin hırsız yalancı, fâsık olarak suçlanmasına neden olan her şeydir. Dolayısıyla cennette bu tür söz ve durumlara maruz kalmamak büyük nimetlerden sayılmıştır. İlaveten Râzî âyetin devamındaki (إِلَّا قِيْلًا سَلَامًا سَلَامًا) ifadesinin istisna-i munkatı olduğunu, selam kelimesinin lağv türünden olmadığını dolayısıyla âyette kast edilen mananın “lâkin selâm selâm, denildiğini duyarlar” şeklinde açıklanabileceğini ifade etmiştir.²⁶⁷

Seyyid Kutub ise, cennetliklerin cennette karşılaşacakları nimetlerin amel dünyasında yapılanların karşılığı olduğunu ve fani dünyada eksik olan her nimetin cennette mükemmel şekilde verileceğini ifade etmiştir. Ayrıca müminler bu nimetlerin yanı sıra cennette rahat ve huzur içinde yaşayıp kötü sözlerden, tartışma ve münakaşalardan uzak yüce ve nezih bir hayat sürmektedirler. Cennette müminlerin

²⁶³ el-Hicr, 15/45-48.

²⁶⁴ er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr*,14/109-111.

²⁶⁵ el-Vâkıa 56/25-26

²⁶⁶ İsfahanî, “lgv”, 963.

²⁶⁷ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 21/193.

hayatları selamete doludur ve o emin nimet atmosferinde melekler onlara selam getirip götürürler. Üstelik Rahmân'ın selamı da melekler tarafından cennetliklere tebliğ edilir.²⁶⁸

“Allah (c.c) onları bu yüzden o günün fenalığından korur, onların yüzüne parlaklık ve neşe verir.”²⁶⁹ âyetini ise Seyyid Kutub, Kur’ân’a bağlanan müminleri dünyada iken huzura kavuşturmak maksadıyla, korktukları o günün şerrinden koruyacağına dair Allah’ın (c.c) bir müjdesi olarak yorumlamıştır. Bu müjde müminlerin, Allah’tan (c.c) korkma ve saygı duymalarının bir mükâfatı, kalplerinin ve gönüllerinin aydınlığının huzurunun bir karşılığıdır.²⁷⁰

Mevdudi ise cennette “selam” ifadesinden kast edilenin orada “selim” seslerin duyulması olduğunu dolayısıyla zevk-ü selim sahibi hiç kimsenin boş söz, yalan, gıybet, bühtan, sövgü gibi kötü sözlerden hoşlanmayacağını ve bunun çok değerli bir nimet olduğunu dile getirmiştir.²⁷¹

Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) cennetteki esenlik ve barış ortamıyla ilgili şöyle buyurmuştur:

“...Cennetliklerin aralarında hiçbir ihtilaf ve hiçbir buğzlaşma yoktur. Onların kalpleri bir tek kalp gibidir. Onlar sabah akşam Allah’ı (c.c) tesbîh ederler.”²⁷²

7.9. Cennette Rü’yetullah

Arapça rü’yetullah terkiibini oluşturan رُؤْيَةٌ kelimesi، رأى kökünden türetilmiştir ve “görmek” manasına gelmektedir. رأى mâzi fiilinin muzârisi ise hemzenin düşürülmesiyle يرى- يرى- ترى şeklinde çekimlenmektedir. Kur’ân’da Meryem sûresinin 26. âyetinde Hz. Meryem’e hitaben “تَرِيَنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا” (insanlardan birini görürsen) ibaresi zikredilmektedir.²⁷³ Dolayısıyla terkip olan rü’yetullah “Allah’ın görülmesi” anlamına gelmektedir Kur’ân’da rü’yetullah terkiibiyle inkârcıların, dünya hayatında peygamberlerden, Allah’ı (c.c) kendilerine gösterme talepleri şeklinde bahsedilmiştir. Allah’ın (c.c.) hem dünyada hem de ahirette

²⁶⁸ Kutub, *Fîzilâl-il Kuran*, 14/250.

²⁶⁹ el-İnsan, 76/11.

²⁷⁰ Kutub, *Fîzilâl-il Kuran*, 15/419.

²⁷¹ Mevdudî, *Tefhimu'l Kur'ân*, 6/91.

²⁷² Müslim, *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*, 8/361.

²⁷³ İsfehani, “rey”, 451.

görülmesi konusunda farklı görüşler mevcuttur.²⁷⁴ Ancak biz bu çalışmada cennet tasvirlerinden olan rü'yetullah konusu üzerinde durmanın daha isabetli olacağı kanısındayız.

Ahirette Allah'ın (c.c) görüleceğini savunana âlimler şu âyeti delil göstermişlerdir:

وَجُودٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ وَوَجُودٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ تَنْظُرُ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ ط

“Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parılayacak. Bir kısım yüzler ise o gün insanın belini kıracak bir felaketi sezerek sararıp solacaktır.”²⁷⁵

Buna karşın gözlerin Allah'ı (c.c) idrak edemediğini bildiren “Gözler O’nu idrak edemez hâlbuki o gözleri idrak eder âyet”²⁷⁶ ise Allah'ın (c.c) görülmesinin dünyada mümkün olmayacağını ifade etmektedir. Zira müşrikler Allah'ı görmedikçe iman etmeyeceklerini Hz. Peygamber’e bildirmişler, bunun üzerine Allah'ı görmenin dünyada mümkün olamayacağını bildiren âyet nâzil olmuştur.²⁷⁷

Râzî, ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunun ahirette müminlerin Allah'ı (c.c) görebilecekleri şeklindeki düşüncüyü “Rablerine bakarlar”²⁷⁸ (إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ) âyetine dayandırdıklarını ifade ettikten sonra Mu'tezile'nin, rü'yetullah'a olan itirazlarını oldukça fazla olan delilleriyle açıklamıştır. Bu izahlardan birine göre Mu'tezile, mezkûr âyetin zâhirinin Allah'ın (c.c) ahirette görüleceğine delâlet etmediğini savunmakta âyette الی harf-i ceri ile kullanılan nazara fiilinin görme manasında olmadığını; görme amacıyla görülmek istenene doğru göz bebeğini çevirmek anlamında olduğunu iddia etmektedir. Yani Mu'tezile'ye göre bir şeye kulak vermenin duymaya nispeti ne ise, gözün bakmasının (nazar) da görmeye nispeti odur. Dolayısıyla Mu'tezile'ye göre âyetlerdeki nazar kelimesinden hareketle ahirette Allah'ın görüleceği iddia edilemez. Ayrıca Mu'tezile nazar kelimesinin görme anlamında olmadığını Arap dilinden örnekler vermek sûretiyle de ispatlamaya çalışmış, Râzî de onların bu görüşlerine oldukça geniş bir şekilde yer vermiştir.²⁷⁹ Biz

²⁷⁴ Temel Yeşilyurt, “Rü'yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2008), 35/311.

²⁷⁵ el-Kiyâmet, 75/22-25.

²⁷⁶ el-En'âm, 6/103.

²⁷⁷ Temel Yeşilyurt, “Rü'yetullah”, 311.

²⁷⁸ el-Kiyâmet, 75/23.

²⁷⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 22/302-303.

burada Mu'tezile'nin delillerine daha fazla yer vermeden Râzî'nin rü'yetullah hakkındaki izahlarına geçmeyi uygun görmekteyiz.

Râzî Mu'tezile'nin görüşlerini oldukça geniş açıkladıktan sonra onların görüşlerine itiraz mâhiyetinde cevaplar vermiştir. Râzî'ye göre nazar kelimesinin rü'yet manasına gelebileceğinin delili, Hz. Musa'nın A'râf sûresi 143. âyetinde geçen “...أَرْنِي أَنْظُرَ إِلَيْكَ” yani (...Bana görün, sana bakayım) ifadesidir. Eğer nazar, görmek değil de gözü görülecek herhangi bir şeye çevirmek (bakmak) anlamında algılanırsa bu durum Hz. Musa'nın Allah (c.c) için bir mekân ve yön düşünmüş olduğunu gösterir ki böyle bir durum Allah (c.c) için söz konusu olamaz. Dolayısıyla nazar kelimesi, bakmak değil görmek anlamına gelmektedir.²⁸⁰

İlaveten Mutaffifin sûresinin 22. âyetinde ebrârın (iyilerin) nimetler içinde oldukları sonraki âyetlerde de “عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ”²⁸¹ (Koltuklar üzerinde oturup seyrederek. Sen nimetlerin sevincini yüzlerinde okursun) kendilerine verilen nimetlerden dolayı yüzlerindeki yansıma dile getirilmiştir. Râzî, âyetteki “nazar etmenin” üç muhtemel manasını şöyle açıklamıştır:

1. Buradaki nazar etme ile kastedilen, cennetteki müminlerin kendilerine verilen muhtelif nimetlere bakmalarıdır.

2. Nazar kelimesiyle kastedilen cennetteki müminlerin cehennemde ceza gören düşmanlarına bakmalarıdır.

3. Cennette müminler, canlarının çektiği nimetlere (tüm nimetlere değil) bakarlar ve bu nimetler de derhal onlar için hazır olur.

Râzî, bu izahları yaptıktan sonra cennette bunlardan daha değerli başka bir nimetin yani rü'yetullah nimetinin olduğunu dile getirerek mezkûr âyetteki يَنْظُرُونَ fiilinin, Allah'ı görmek anlamına geldiğini beyan etmiştir. Râzî'ye göre Mutaffifin sûresinin 24. âyetinde yer alan “*Sen o nimetin güzelliğini yüzlerinde tanırsın*” ibaresindeki manayı Kıyâmet sûresinin 22. ve 23. âyetlerinde zikredilen “*Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parılayacak*” ibaresi güçlü bir şekilde desteklemektedir. Dolayısıyla Râzî'ye göre yukarıda zikredilen âyetler arasında ortak bir muhteva vardır ve bu muhteva da ahirette Allah'ın görülmesi yani rü'yetullahtır.

²⁸⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 22/302-306.

²⁸¹ el-Mutaffifin, 83/23-24.

İlaveten Râzî, Mutaffifîn sûresinin 24. âyetinden sonraki ayetlerde farklı nimetlerin dile getirilmesinin ve dile getirilen bu nimetlerden önce 24. âyette “nazar” fiiline yer verilmesinin, buradaki bakma fiilinin rü’yetullah olduğuna dair kanıyı güçlendirdiğini zira Allah’ı (c.c) görmenin nimetlerin en üstünü olduğunu ifade etmiştir.²⁸² Ayrıca Râzî, rü’yetullah nimetinin kulların yaptıkları ameller karşılığında verilmeyeceğini, Yunus sûresinin 26. yetinde zikredildiği gibi Allah’ın lütfuyla “ziyade-fazlalık” olarak verileceğini dile getirmiştir.²⁸³

²⁸² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 22/578-579.

²⁸³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/192.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde müminler için ebedî saâdet yeri olarak haber verilen cennet tarih boyunca merak edilen ve araştırılan konulardan olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm, birçok müfessir tarafından tefsîr edilmeye çalışılmış ve cennet âyetleri de muhtelif müfessirlerce farklı bakış açılarına göre yorumlanmıştır. Dirâyet tefsirinin önde gelen isimlerinden olan Fahreddin Râzî de sahip olduğu derin ilmî birikimini *Tefsîr-i Kebîr* adlı eserine yansıtmış ve cennet tasviri içeren âyetleri oldukça geniş bir perspektifle yorumlamaya çalışmıştır. Râzî her ne kadar dirâyet tefsirinin önde gelen isimlerinden olsa da *Tefsîr-i Kebîr*'de, hadislere, sahabe ve tâbiîn görüşlerine de yer vermiştir. Râzî, muhalif olduğu Mu'tezile fırkasının Zemahşerî ve Ebu Müslim el-İsfehânî gibi önde gelen âlimlerinin görüşlerine de eserinde yer vererek aklî ve felsefî izahlarla onları çürütmeye çalışmış ancak onların bazı görüşlerine katıldığını da dile getirmiştir. Onun uyguladığı bu metot taassuptan uzak oluşunun ve ilmî kişiliğinin bir göstergesi kabul edilebilir.

Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*'de cennet tasvirlerini genellikle geniş dil ve belagat tahlilleri yaparak, muhtelif âyetleri ve rivayetleri dikkate alarak aklî çıkarımlar eşliğinde izah etmeye çalışmıştır. Râzî'nin bu izahlarında özellikle nüzul dönemi verilerini ve yerel motifleri dikkate aldığı görülmektedir. Râzî, Kur'ân'daki içkiyle alakalı tasvirleri açıklarken, nüzul dönemi Arap toplumunun içki içme adetlerinden bahsetmekte ve âyetlerdeki kâfur ve zencefil gibi içki katkı maddelerinin Araplarca kullanıldığını dile getirmektedir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki cennette nimet olarak sunulacak içki, dünyadakinden çok farklıdır ve akıl giderici değildir. Üstelik Kur'ân'ın bazı cennet tasvirlerinde nüzul dönemine ait yerel motifler kullanması, bu nimetlerin sadece o dönemde rağbet gördüğü anlamına gelmez ve Kur'ân'ın evrensel ölçekli ilke ve mesajlar içerdiği gerçeğini değiştirmez. Nitekim tarih boyunca ve muhtelif toplumlarda içkiler ve içkili eğlence meclisleri değişikliğe uğrasa da hâlâ içki tüketiminin geniş rağbet gördüğü inkâr edilemez. Dolayısıyla mahiyet itibarıyla dünyada üretilen içkilerden çok farklı olan cennet içkileri Kur'ân'da, insanların cenneti kazanabilmeleri için bir motivasyon ögesi olarak kullanılmıştır. Benzer durum cennetteki yiyecekler, hüriler, giyim ve zînet eşyaları için de söz konusudur. Nitekim geçmişten günümüze ziynet ve yatırım eşyalarından olan altın ve gümüş insanlar için vazgeçilmezdir. Toplamların bu ziynet eşyalarını kullanım biçimleri farklılık gösterse de bu madenlere insanların verdikleri değer ortaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'in cennet tasvirlerinde meyvelerden bahsedilmekte, müminlerin bu nimetleri zahmetsiz bir şekilde elde edecekleri ifade edilmektedir. Tasvirlerde adı geçen hurma, nar, muz, kiraz insanların dünyada bildikleri meyvelerdir. Kur'ân, mutlak gayb âleminden olan cennet nimetlerini somutlaştırmak için dünyadaki benzer (müteşâbih) nimetler üzerinden tasvir etmiştir. Ancak cennetteki nimetlerin gerçek mahiyetleri Kur'ân 'ın Secde sûresi 17. ve Bakara sûresi 25. âyetlerinde ifade edildiği gibi tam olarak bilinemez. Dolayısıyla Râzî de meyvelerle ilgili cennet tasvirlerini dünyada bilinen özelliklerini belirterek ve cennettekilerle kıyaslayarak izah etmeye çalışmış, cennet meyvelerinin çok üstün ve farklı olacaklarını dile getirmiştir.

Kur'ân'ın bazı cennet tasvirlerini, muhatap olduğu toplumun kültürel kodlarına ve müteşabihlik ilkesine göre oluşturması Kur'ân'ın evrenselliğine gölge düşürmemektedir. Dolayısıyla cennet tasvirlerini bu ilkeler üzerinden anlamaya çalışmak daha doğru olacaktır. Zira Râzî de cennet tasviri içeren âyetleri genellikle yerellik ve müteşabihlik ilkesi üzerinden yorumlamaya çalışarak oldukça mâkul izahlar yapmıştır.

KAYNAKLAR

- Albayrak, Hâlis. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Şule Yayınları, 5. Basım,2016. Ankara: TDV, 2020.
- Âsım Efendi Mütercim. *Kâmûsu'l –Muhît Tercümesi*. çev. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları.1960.
- Birişik, Abdulhamit. “Tefsir” .*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/296. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Sahih-i Buharî Muhtasarı*, çev. Abdullah Durmuş vd. İstanbul: Polen Yayınları, 2008.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi.1996.
- Çelebi, İlyas. “Gayb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.13/406. İstanbul: TDV Yayınları,1996.
- Çelebi, İlyas. “Mu'tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/397.
- Derveze, İzzet. *Kur'ân 'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri (El-Âlim ve'l- Mûteallim). çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,13.Basım.2017.
- Ebu Zehra, Muhammed. İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi. çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.
- Elmalı, Hüseyin. “Tasvir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.40/135.İstanbul: TDV Yayınları,2011.
- Erten, Mevlüt. “Kur'ân 'da Ölüm Panoraması Kıyâmet Sûresi 26-30. Âyetlerine Yeni Bir Bakış)”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2011), 211-212.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed *el-Kamûsü'l Mûhît*. nşr. Muhammed Naim El-Araksusî. Müessesetü'l Risâle, ts.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân 'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 7.Basım, 2019.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a 'yan-4*. thk. İhsan Abbas.8 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdr, ts.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi (İslam Tarihi)*.çev. Hasan EGE. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
- İbn Kesîr, Ebü'l Fidâ. *Hadislerle Kur'ân -ı Kerîm Tefsiri*. çev. Bekir Karlığa - Bedrettin Çetiner. 16 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanü'l Arab*. 15 Cilt. İran: Edebü'l Ravza,1405.
- İlhan, Avni. “Bâtıniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.5/190-194.İstanbul: TDV Yayınları,1992.
- İsfehanî, Ebü'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. El- Mufaddal er-Râgıb el-Müfredât, çev. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.

- Karataş, Turan. *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Perşembe Kitapları, 2001.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 30 Nisan 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh *el- Camiu li-Ahkâmi'l- Kur'ân*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 20 Cilt. İstanbul: Buruc Yayınları, 2002.
- Kutlu, Sönmez. "Kerrâmîyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/294. Ankara: TDV Yayınları. 2022.
- Kutub, Seyyid, *Fîzilâl-il Kur'ân* . çev. M. Emin Saraç vd. 16 Cilt. İstanbul: Hikmet Yayınları, t.y.
- Kutub, Seyyid. *Kuran'da Edebî Tasvir*. çev. İsmail Aslan. İstanbul: Ravza Yayınları, 1999.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el- *Te'vilatü'l Kur'ân -14*. çev. S. Kemal Sandıkçı. Yusuf Şevki Yavuz ed. 18 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el- *Te'vilatü'l Kur'ân Tercümesi-2*. çev. Bekir Topaloğlu, Kemal Sandıkçı. 18. Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Merçil, Erdoğan. "Taht". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/434. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Mevdudî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhimü'l Kur'ân*. Muhammed Han Kayanî vd. 7 cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm. Erişim 24 Ocak 2023. <https://archive.org>.
- Müslim, Ebü'l Hüseyin el- Haccâc b. el- Kuşeyrî en-Niysâbü'rî. *Sahih-i Muslim ve Tercemesi-8* çev. Mehmet Sofuoğlu. 8 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1988.
- Özaşar, Mehmet Emin Özaşar vd. *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. İzmir: Diyanet Yayınları, 2019.
- Özervarlı, Mehmet Sait. "Firdevs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'ân 'ın Cennet Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Betimlemeler". *İslamiyât Dergisi* 4/1 (2001), 147.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-*Tefsîr-i Kebîr-15*. ed. Hikmet Ünalmiş. çev. Suat Yıldırım vd. 23 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınevi, 1993.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-*Tefsîr-i Kebîr-16*. ed. Hikmet Ünalmiş. çev. Suat Yıldırım vd. 23 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınevi, 1993.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-*Tefsîr-i Kebîr-21*. ed. Hikmet Ünalmiş. çev. Suat Yıldırım vd. 23 Cilt. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-*Tefsîr-i Kebîr-22*. ed. Hikmet Ünalmiş. çev. Suat Yıldırım vd. 23 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınevi, 1995.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-*Tefsîr-i Kebîr-16* Cilt. Tahran: Dar'ül Kütüb'il İlmiyye, t.y.
- Suçin, Mehmet Hakkı. *Yedi Askı Şiirleri*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2020.
- Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-*Taberî Tefsiri-4*. çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin. 9 Cilt. İstanbul. Hisar Yayınevi, 1996.
- Topaloğlu, Bekir. "Cehennem'in İsimleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/227. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Topaloğlu, Bekir. “Cennetin İsimleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.7/376. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Topaloğlu, Bekir. “Huld”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/324. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Topaloğlu, Bekir. “Hûri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.18/387. İstanbul: TDV Yayınları,1998.

Uludağ, Süleyman. *Fahrettin Râzî*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Adn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/390. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahredden er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.12/89. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yeşilyurt, Temel. “Rü’yetullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/311. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*-8. çev. Kâmil Miras. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4.Basım.1978.

Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed. *Sahihi Buhari Muhtasarı*-9. çev. Kâmil Miras.11 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1945.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez- *Keşşâf Tefsîri*-3. çev. Muhammed Coşkun vd. Murat Sülün ed. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez- *Keşşâf Tefsîri*-6. çev. Mehmet Erdoğan, Murat Sülün ed. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Derya BANKUR
Doğum Tarihi :
Yabancı Dil :İngilizce

Eğitim Durumu : İlahiyat Fakültesi Dkab /2009
Lisans : Ankara Üniversitesi
Yüksek Lisans : Kırıkkale Üniversitesi

Çalıştığı Kurumlar ve Yıl/Yıllar : Milli Eğitim Bakanlığı /Öğretmen
Yayımları (SCI) :
Yayımları (Diğer) :
Araştırma Alanları :